

METEN EN VERZOENEN

Louis Vervaeck en de Belgische criminele antropologie, circa 1900-1940

RAF DE BONT *

ONHEILSPELLENDEN GELUIDEN OVER TOENEMENDE MISDAADCIJFERS VORMDEN IN DE LATE NEGENTIENDE EEUW DE CONTEXT WAARIN DE CRIMINELE ANTROPOLOGIE ONTSTOND. DOOR DE ‘CRIMINEEL’ IN AL ZIJN ASPECTEN TE DOORGRONDEN HOOPTE DEZE WETENSCHAP EEN AANZET TE GEVEN TOT DE OPLOSSING VAN HET PROBLEEM. IN BELGIË KENDE DE DISCIPLINE EEN EERSTE BLOEIPERIODE IN DE JAREN 1880 EN DE VROEGE JAREN 1890. HAAR MEEST OPMERKELIJKE VERTEGENWOORDIGER, DE BRUSSELSE ARTS LOUIS VERVAECK, VERSCHEEN ECHTER PAS OP HET TONEEL IN DE VROEGE TWINTIGSTE EEUW. AAN DE HAND VAN STRATEGISCH GEFORMULEERDE THEORIEËN SLAAGDE HIJ ERIN DE BELGISCHE CRIMINELE ANTROPOLOGIE IN DE PERIODE TUSSEN 1900 EN 1940 OPNIEUW ONDER DE AANDACHT TE BRENGEN. VERVAECKS DENKBEELDEN VORMEN DAN OOK EEN IDEEAAL VERTREKpunt VOOR EEN VERKENNING VAN HET VROEG- TWINTIGSTE EEUWSE DEBAT OVER CRIMINEEL GEDRAG ¹.

In 1946 zou de Belgische procureur-generaal Léon Cornil de tijdens de oorlog overleden Louis Vervaeck omschrijven als “*notre Lombroso belge*”. Cornils verwijzing naar de controversiële Turijnse legerarts en stichter van de criminele antropologie diende in de eerste plaats om Vervaecks wetenschappelijke uitstraling in de verf te zetten, niet zozeer om wetenschappelijke affiniteiten aan te wijzen. Cesare Lombroso had immers vooral bekendheid verworven door zijn biologisch determinisme en de radicaliteit van zijn ideeën. Om verwarring te voorkomen, verduidelijkte Cornil zijn typering dan ook onmiddellijk: Vervaeck was niet zomaar een Lombroso, wel “*un Lombroso fortement marqué de notre pondération nationale*”². Gematigdheid en evenwicht onderscheidde Vervaeck van de Meester van Turijn. Zijn reputatie op theoretisch vlak veeleer een verzoener dan een dogmatische scherplijper te zijn – een reputatie die Vervaeck overigens zelf grotendeels had gecreëerd – werd hem door Cornil als een extra verdienste aangerekend.

Dit opstel belicht, voor de periode 1900-1940, de houding die binnen de Belgische criminele antropologie ten aanzien van criminaliteit werd aangenomen, zowel in haar theoretische onderbouw als in haar praktische stellingnames. De focus op Vervaeck is daarbij een logische keuze. Nadat de criminele antropologie omstreeks de eeuwwisseling haast volledig van het toneel was verdwenen, wist hij via ministeriële erkenning de institutionele ruimte te verkrijgen om opnieuw aan experimenteel onderzoek te doen.

1 Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van een onderzoeksproject over het degeneratieconcept in wetenschap en cultuur in België (1850-1950), dat wordt gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Ik bedank L. Nys, K. Wils en J. Tollebeek voor hun kritische opmerkingen bij eerdere versies van dit opstel. Verder ben ik dank verschuldigd aan G. Vervaeck voor de inzichten die hij verschaftte en voor zijn hartelijke ontvangst.

2 L. CORNIL, *Le droit pénal et la procédure pénale après la tourmente*, Brussel, 1946, p. 45.

Aanvankelijk deed hij dat op beperkte basis als antropoloog in de Brusselse Minie-mengevangenis, later – vanaf 1920 – veel grootschaliger als hoofd van de Belgische Penitentiair Antropologische Dienst, die op zijn instigatie in het leven was geroepen. In de periode 1900-1918 was Vervaeck zowat de enige die zich in België nog met criminele antropologie bezighield; na de Eerste Wereldoorlog was hij de spilfiguur in een ruim netwerk, dat hij zelf had gecreëerd³.

I. De Meester van Turijn

Elke analyse van de criminele antropologie begint haast onvermijdelijk bij Cesare Lombroso. Zijn *L'Uomo Delinquente* uit 1876 opende immers een discussie die tot in het interbellum werd gevoerd, bij wijlen met grote luidruchtigheid. Lombroso brak radicaal met de klassieke rechtsleer door niet de misdaad, maar wel de misdadiger als uitgangspunt van zijn wetenschap te nemen. Criminaliteit was volgens hem namelijk voor een belangrijk deel te verklaren vanuit de pathologische toestand van de crimineel. Een grondige studie van die pathologieën moest het mogelijk maken een typologie van misdadigers op te stellen. Op die manier zou de donkere zijde van de mensheid kunnen worden gelokaliseerd en onschadelijk gemaakt. Lombroso was daarbij vooral in uiterlijke kenmerken, of stigmata, geïnteresseerd. Deze konden de innerlijke getroubleerde toestand van de crimineel verraden. In zijn eigen onderzoek, aanvankelijk van soldaten later van geesteszieken, legde Lombroso dan ook de nadruk op de antropometrie, de wetenschap die zich toelagde op de afmetingen en verhoudingen van het menselijk lichaam. Hij werd hiertoe geïnspireerd door de werken van de frenoloog Franz Joseph Gall en de antropoloog Paul Broca. Dankzij zijn metingen kon Lombroso bij de editie van *L'Uomo Delinquente* uit 1897 een 'atlas' voegen, die de specifieke stigmata van de verschillende 'criminele types' aanduidde.

Het was vooral 'de geboren crimineel', een categorie die Lombroso aan zijn leerling Enrico Ferri ontleende, die voor grote opschudding zorgde. Lombroso zag 'de geboren crimineel' als een hedendaagse herverschijning van de primitieve mens, die op een deterministische wijze naar crimineel gedrag werd gedreven. Als verklaring verwees hij naar het door Darwin gesignaleerde fenomeen van het 'atavisme', of de terugkeer van bepaalde voorouderlijke kenmerken nadat die enkele generaties verdwenen waren. Hoewel Lombroso ook andere categorieën zoals de 'passionele' of 'occasionele' misdadiger in het leven riep, was het vooral 'de geboren crimineel' die bijbleef en die juristen en magistraten in heel Europa deed steigeren. Het wetenschappelijk determinisme van de

³ Ernest Bertrand stelde het in 1922 als volgt: "Il est impossible de parler d'anthropologie 'pénitentiaire' sans citer M. le docteur Vervaeck. Il l'a représentée à lui seul jusqu'en ces derniers temps" (E. BERTRAND, "L'anthropologie pénitentiaire", in *L'Ecrou*, 1922 (III), p. 174).

• Louis Vervaeck.
(Privé-archief GEORGES VERVAECK)

‘positivist’ Lombroso haalde immers de ‘vrije wil’ onderuit, een concept dat eeuwenlang de kern had gevormd van de klassieke rechtsleer ⁴.

II. De crimineel-antropologische scholenstrijd

Ook binnen de criminele antropologie zelf, een wetenschap die voornamelijk vormgegeven werd op internationale congressen, was er al snel dissidentie. Tijdens het eerste crimineel-antropologisch congres in Rome in 1885 was de oppositie tegen de lombrosiaanse concepten nog beperkt. Enkel de Franse arts Alexandre Lacassagne maakte enkele kritische opmerkingen aan het adres van Lombroso. Op het tweede congres in Parijs (1889) tekende er zich rond Lacassagne echter een ‘Franse school’ af, die zich van de ‘Italiaanse school’ van Lombroso afzette. Het dispuut werd zodanig op de spits gedreven dat de lombrosianen weigerden het derde congres in Brussel (1892) bij te wonen. Over de kern van het verschil tussen de twee scholen bestaat er enige discussie. In de recente literatuur wordt benadrukt dat de Franse school het lombrosiaanse atavisme-begrip als verklaringfactor van in het begin heeft geweigerd. Haar aanhangers zagen misdaad veeleer als één van de uitvloeisels van ‘degeneratie’, een concept dat in het midden van de negentiende eeuw was gepopulariseerd in de werken over waanzin van de Franse gestichtsarts Bénédict Augustin Morel. Het idee dat een gedegeneerde toestand kon worden overgedragen op het nageslacht maakte dat degeneratie niet zozeer een statisch gegeven was, als wel een – als erg bedreigend ervaren – proces ⁵. Over de oorzaken van een dergelijke degeneratie werd gedurende de late negentiende eeuw langdurig gediscussieerd. Naast een schadelijke rol van een vaag gedefinieerde immoraliteit werd meestal gewezen op degeneratieve effecten van het milieu met erfelijke gevolgen, zoals in het geval van alcoholisme, syfilis of tuberculose – de zogenaamde ‘drie plagen’. De degeneratietheorie paste perfect in de Franse lamarckiaanse evolutiedenkbeelden – waarin de overerving van verworven eigenschappen centraal stond – en verspreidde zich razendsnel in de criminele antropologie ⁶. Ook buiten Frankrijk kende de theorie succes.

4 Over Lombroso : D. JONES, *History of criminology : a philosophical perspective*, New York, 1986, p. 83-93; D. PICK, *Faces of degeneration. A European disorder, 1848-1918*, Cambridge, 1989, p. 109-154; J.-M. LABADIE, “Corps et crime. De Lavater (1775) à Lombroso”, in C. DEBUYST e.a. (ed.), *Histoire des savoirs sur le crime & la peine. 1. Des savoirs diffus à la notion de criminel-né*, Brussel, 1995, p. 322-345; R. FANCHER, *Pioneers of psychology*, New York, 1996, p. 21-44; M. SCHWEGMAN, “Het diabolische gezicht van Italië. De zonderlinge geschiedenis van dr. Cesare Lombroso”, in R. VAN DER LAARSE, A. LABRIE & W. MELCHINGS (eds.), *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa*, Amsterdam, 1998, p. 123-137.

5 Over Morel zie : M. RENNEVILLE, *La médecine du crime. Essai sur l'émergence d'un regard médical sur la criminalité en France (1785-1885)*, Parijs, 1996, p. 542-562.

6 Lamarckisme (in de literatuur vaak ook : neo-lamarckisme) verwijst niet naar het hele denken van de achttiende-eeuwse naturalist Lamarck, maar enkel naar het geloof in de overerving van verworven eigenschappen. Dit laatste wordt in dit artikel zo breed mogelijk geïnterpreteerd als om het even welke modificerende invloed van het milieu op het erfelijk materiaal. Dit geloof in ‘zachte erfelijkheid’ staat tegenover de theorievorming rond de onveranderlijkheid van erfelijk materiaal of ‘harde erfelijkheid’. P.J. BOWLER, *The mendelian revolution. The emergence of hereditarian concepts in modern science and society*, Baltimore, 1989, p. 7.

Zelfs Lombroso, die al in zijn eerste geschriften enige invloed van Morel vertoonde, zou in het *fin de siècle* steeds meer naar degeneratie en steeds minder naar atavisme verwijzen als oorzaak van criminaliteit.

De traditionele historiografie zag het verschil tussen de twee scholen erg ruim. Zij benadrukte dat de Franse school een 'sociologische' benadering van misdaad voorstond, die stelde dat criminaliteit voornamelijk voortkwam uit het sociale milieu. Daartegenover zou de 'Italiaanse school' geloofd hebben in een biologisch gedetermineerde misdadiger⁷. Bepaalde stellingen van Lacassange op crimineel-antropologische congressen lijken deze interpretatie te staven. Zijn uitspraak op het congres van 1885 waarin hij met een pasteuriaanse metafoor stelde dat de crimineel als een microbe is, die slechts kan gedijen in een daartoe geschikt sociaal milieu, is ongetwijfeld de bekendste. Recentelijk hebben – voornamelijk Franse – historici de tegenstelling tussen de twee groeperingen echter genuanceerd. Verschillende uitspraken van Lacassagne worden door hen afgedaan als strategische aforismen, die intellectuele nuances opbliezen tot een echte breuklijn. Lacassagne zou bewust de confrontatie met Lombroso hebben gezocht om zijn eigen uitstraling te vergroten en medestanders te vinden in juridische kringen. Door Lombroso – de vijand van de klassieke juristen bij uitstek – te karikaturiseren als een biologistische extremist, en zichzelf als een gematigd 'sociologisch' denker, zou hij de juridische wereld – uit angst voor erger – tot pragmatische hervormingen hebben willen bewegen. In werkelijkheid, zo zeggen verschillende historici, lagen de twee scholen niet zo ver uit elkaar. Lacassagne is volgens hen nooit een echte socioloog geweest en heeft steeds een sterk erfelijk determinisme aangehangen, terwijl de Italianen nooit zo ver zijn gegaan in hun determinisme als de Fransen wilden doen geloven. Zowel de Franse als de Italiaanse school hebben steeds sociale en biologische elementen gecombineerd in hun verklaringsmodellen. Dit alles maakte de strijd echter niet minder heftig. Daarbij is het duidelijk dat het etiket 'sociologisch' dat de Franse school zichzelf had toegemeten, toch een zeker *sérieux* wist te verwerven in het negentiende-eeuwse debat. Ondanks de valabele inzichten van de hedendaagse historiografie is het belangrijk om te beseffen dat verscheidene

7 Het door de recentere historiografie meest bekritiseerde 'traditionele' verhaal van de strijd tussen de twee scholen is : P. DARMON, *Médecins et assassins à la Belle époque. La médicalisation du crime*, Parijs, 1989. Een veel genuanceerder 'traditioneel' beeld wordt opgehangen door Robert Nye. Hij wijst op biologische en deterministische elementen in de Franse school, maar taxeert ze nog steeds als 'sociologischer' dan die van Lombroso. R. NYE, "Heredity or Milieu : The Foundations of Modern European Criminological Theory", in *Isis : an international review devoted to the history of science and its cultural influences*, 1976 (LXVII), p. 335-355.

deelnemers aan de toenmalige discussie de kloof tussen de twee scholen wel degelijk als een werkelijkheid percipeerden ⁸.

III. De Belgische discussies

De conflicten tussen de twee crimineel-antropologische scholen enerzijds en tussen de criminele antropologie en het klassieke rechtsdenken anderzijds waren ook in België aan de orde. Het debat werd in 1881 geopend door de Brusselse hoogleraar in de fysiologie Paul Héger en de geneeskundestudent Jules Dallemagne. Hun metingen van 132 schedels van geëxecuteerde misdadigers waren de eerste stappen op het terrein van de criminele antropologie in België. Hoewel Lombroso's conclusies aangaande het bestaan van een geboren misdadiger werden tegengesproken, werd zijn methode wel overgenomen. De volgende jaren zou een grotere groep Brusselse wetenschappers zich in de schoot van de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* met dergelijk experimenteel onderzoek gaan bezighouden. Het degeneratieconcept genoot in de lamarckiaanse Belgische wetenschapswereld de voorkeur op atavismetheorieën en ook in hun aanvallen op Lombroso leunden de Belgische onderzoekers bij de Franse school aan. Op het door Italië geboycote internationale crimineel-antropologische congres van Brussel was er dan ook een gezamenlijke frontvorming. Hoewel men het erover eens was dat bij criminelen vaak degeneratieve kenmerken konden worden waargenomen, ontkende men het bestaan van een 'crimineel type'. Paul Héger, voorzitter van het congres, stelde duidelijk: "*Personne ne s'est trouvé ici pour défendre le criminel-né*" ⁹. Deze conclusie zal ongetwijfeld hebben bijgedragen tot de afnemende aandacht voor de criminele antropologie in België in de jaren na het congres. Het experimenteel onderzoek werd teruggeschroefd en binnen de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* was er een verschuiving van een antropologische naar een archeologische interesse. Omstreeks 1900 leek de criminele antropologie zo goed als dood ¹⁰.

8 De voornaamste historici die de nadruk legden op de strategische zelfrepresentatie van Lacassagne zijn Martine Kaluszynski, Laurent Mucchielli en Marc Renneville. Zie voor de discussie: L. MUCCHIELLI, "Hérédité et milieu social : le faux antagonisme franco-italien", in L. MUCCHIELLI (ed.), *Histoire de la criminologie française*, Parijs, 1994, p. 189-214; M. RENNEVILLE, "La réception de Lombroso en France (1880-1900)", in *Idem*, p. 107-135; C. DEBUYST, "L'école française dite 'du milieu social'", in C. DEBUYST e.a. (ed.), *Histoire des savoirs sur le crime et la peine. 2. La rationalité pénale et la naissance de la criminologie*, Parijs, 1998, p. 301-356.

9 *Actes du troisième congrès international d'anthropologie criminelle tenu à Bruxelles en août 1892. Biologie et sociologie*, Brussel, 1893, p. 470.

10 Over de ontwikkeling van de Belgische criminele antropologie in de negentiende eeuw: G. BUTSTRAEN, *Degeneratiedenken in de Belgische criminele antropologie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling-KU Leuven, Leuven, 1997; K. WILS, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 2000, p. 431-448. Over de verschuivende interesses binnen de *Société d'Anthropologie de Bruxelles*: L. BEYERS, "Rasdenken tussen geneeskunde en natuurwetenschap. Emile Houzé en de Société d'Anthropologie de Bruxelles (1882-1921)", in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1999 (CXIV), p. 499.

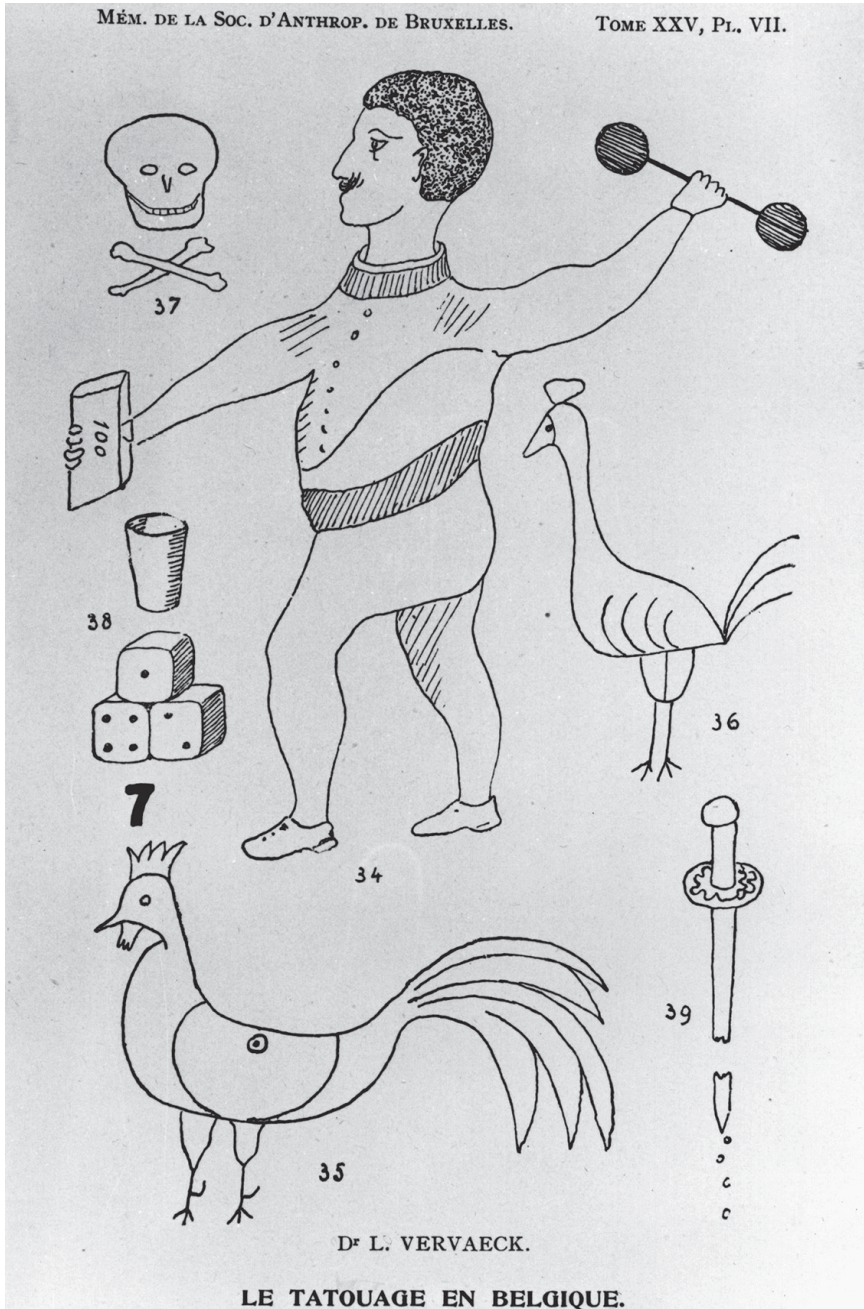
Buiten de Brusselse universiteit had er altijd al weinig enthousiasme geleefd voor de criminele antropologie; langs katholieke zijde ervaaarde men de nieuwe aanpak als ronduit problematisch. De psychiater Xavier Francotte en de theoloog Maurice De Baets, verbonden aan respectievelijk de Luikse en de Leuvense universiteit, reageerden tegen het determinisme van de uit Italië overgewaaide wetenschap¹¹. Hun discours ter verdediging van de vrije wil en de persoonlijke verantwoordelijkheid vond gehoor in juridische hoek, waar er eveneens heftig tegen de criminele antropologie en haar boegbeeld Lombroso werd gefulmineerd. In een lezing voor het Gentse hof van Beroep uit 1899 distantieerde procureur-generaal Louis De Gamond zich uitdrukkelijk van de funeste en gevaarlijke theorie van ‘de geboren crimineel’¹². De “antropologische doctrine”, zoals de leer van Lombroso door De Gamond werd afgeschilderd, vond echter in België weinig of geen aanhangers.

Dat de criminele antropologie, ondanks de heftige weerstand die ze opriep, toch ook sporen naliet in het juridisch denken, blijkt duidelijk uit de geschriften van Adolphe Prins. Deze hoogleraar strafrecht aan de universiteit van Brussel erkende al sinds de jaren 1880 het bestaan van biologische en sociale invloed in het genereren van criminaliteit, maar stelde dat dit de vrije wil hoogstens op de proef kon stellen, niet uitschakelen. Zijn poging tot verzoening van de criminele antropologie en het klassieke strafrecht bezorgde hem internationale vermaardheid en in België is zijn invloed moeilijk te overschatten. De criminele antropologie mocht dan rond de eeuwwisseling aan belang inboeten, Prins en zijn gelijkgezinden (die vanaf 1907 hun ideeën verspreidden via de *Revue de Droit pénal et de Criminologie*) wisten een steeds grotere groep juristen en politici te bereiken. Hun roep om het strafrecht minder op de misdaad en meer op de misdadiger te richten vond meer weerklank dan die van de crimineel-antropologen ooit had gehad¹³. De aanpassingsbereidheid in juridische kringen vertaalde zich ook op het terrein. Op de crimineel-antropologische congressen werden artsen vanaf de eeuwwisseling steeds meer

11 BUTSTRAEN, *op.cit.*, p. 15-16.

12 M. DE GAMOND, *L'école d'anthropologie criminelle et les doctrines de Cesare Lombroso*, Gent, 1899, p. 29. De Gamond citeerde onder meer het werk van Francotte om zijn ongenoegen over de lombrosiaanse ideeën te uiten. X. FRANCOTTE, *L'Anthropologie mentale*, Luik, 1891, p. 351.

13 Prins was hoogleraar strafrecht sinds 1878, directeur van de Belgische gevangenisadministratie vanaf 1884, en samen met de Duitser F. von Litz en de Nederlander G. van Hamel stichter van de *Internationale kriminalistische Vereinigung/Union internationale de droit pénal* in 1888. Zie hierover onder meer : F. TULKENS, “Un chapitre de l'histoire des réformateurs. Adolphe Prins et la défense sociale”, in Id. (ed.), *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914)*, Brussel, 1988, p. 17-46; S. CHRISTIAENSEN, “Adolphe Prins 1845-1919”, in C. FIJNAUT (ed.), *Gestalten uit het verleden. 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de rechtspleging en de criminologie*, Leuven, 1993, p. 109-123; E. BELLMANN, *Die Internationale Kriminalistische Vereinigung (1889-1933)*, Frankfurt am Main, 1994, p. 1-112.

• Tatoeages uit de categorieën sport, dieren en fantasie.
(Foto uit Louis VERVAECK, *Le tatouage en Belgique*, Brussel, 1906, PL.VII)

door juristen verdrongen, waardoor strikt crimineel-antropologische onderwerpen in de schaduw van meer technische strafrechtelijke kwesties kwamen te staan ¹⁴.

IV. Tatoeages en vagebonden : de terugkeer van de Belgische criminele antropologie

Hoewel de criminele antropologie internationaal duidelijk op haar terugweg was, kreeg ze in het begin van de twintigste eeuw in België opnieuw een impuls dankzij de inspanningen van Louis Vervaeck. Vervaeck had geneeskunde gestudeerd aan de Brusselse universiteit, na zijn klassieke studies aan het Brusselse Jezuïetencollege Saint-Michel te hebben voltooid ¹⁵. De periode die Vervaeck aan de universiteit doorbracht, viel samen met de hoogdagen van de Belgische criminele antropologie. De heftige discussies tijdens het Brusselse congres van 1892, dat Vervaeck onder impuls van Paul Héger en de socioloog en rector van de Brusselse universiteit Hector Denis bijwoonde, hadden de student geënthousiasmeerd. “*Une atmosphère bouillonnante agitait les sentiments et tendait les esprits*”, herinnerde Vervaecks studiegenoot Auguste Ley zich ¹⁶. Toch kwam Vervaeck eerder toevallig in de criminele antropologie terecht. Zijn volgehouden katholicisme maakte een academische carrière aan de Brusselse universiteit onmogelijk ¹⁷. Dankzij Dallemagne, hoogleraar aan de genoemde universiteit, zou hij wel worden aangenomen als anatoom-patholoog in het Brusselse Sint-Pietershospitaal, waar zijn mentor aan het hoofd stond van de afdeling autopsie. Vervaeck werkte er zes jaar en deed meer dan 2000 autopsieën. Ondanks de wetenschappelijke erkenning van zijn werkzaamheden – hij won de Alvarenga-prijs van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde – zou hij genegeerd worden toen de plaats van Dallemagne aan het Sint-Pietershospitaal vrijkwam. Deze gemiste promotie deed hem alsnog een andere richting kiezen. In 1902 werd de dertigjarige Vervaeck door de Minister van Justitie Jules Van den Heuvel benoemd tot geneesheer in de gevangenis van de Miniemen in Brussel. Haast onmiddellijk maakte hij van deze positie gebruik om op experimentele basis crimineel-antropologisch onderzoek te doen ¹⁸.

14 M. KALUSZYNSKI, “Identités professionnelles, identités politiques : médecins et juristes face au crime au tournant du XIXème et du XXème siècle”, in MUCCHIELLI (ed.), *Histoire de la criminologie française*, Parijs, 1994, p. 228.

15 F. MEEUS, “L’œuvre du docteur Louis Vervaeck”, in *La Revue criminologique*, 1940 (I), p. 6. Volgens Meeus was de “*éducation virile*” van de paters jezuiten verantwoordelijk voor Vervaecks “*convictions morales solides*”.

16 A. LEY, “Le Dr. Louis Vervaeck (1872-1943)”, in *Revue de Droit pénal et de Criminologie* (voortaan RDP), 1946 (XXIX), p. 366-367.

17 Vervaecks katholieke positie wordt mooi geïllustreerd door het feit dat hij vertrouwensarts was van achtereenvolgens de kardinalen Mercier en Van Roey. Gesprek met Georges Vervaeck (de neef van Louis Vervaeck), 12.II.2001.

18 W. DEPREUW, “Louis Vervaeck 1872-1943”, in C. FIJNAUT (ed.), *Gestalten uit het verleden*, p. 149-162.

Vervaecks onderzoek lag qua thematiek helemaal in het verlengde van de negentiende-eeuwse criminele antropologie, maar hij onderscheidde zich van vroeger werk door de omvang van zijn observaties. Zijn eerste studies, die gepubliceerd werden tussen 1905 en 1907, waren gewijd aan de tatoeage en de landloperij, twee onderwerpen die al gedurende decennia geruime aandacht genoten binnen de discussie omtrent crimineel gedrag. De polemiek omtrent tatoeages ging terug op Lombroso's *L'Uomo Delinquente*. Vanuit de redenering dat een crimineel een hedendaagse primitief was, zag Lombroso de tatoeage, die ook bij 'primitieve volkeren' werd gesignaleerd, als een stigma van criminaliteit. Lacassagne milderde in 1881 – dus reeds vóór de 'Italiaans-Franse strijd' was uitgebarsten – Lombroso's conclusies in een studie gewijd aan getatoeëerde soldaten uit het Franse Afrikakorps. Lacassagne zag tatoeëring als een uitdrukkingvorm van het instinct uit de lagere klassen, niet als een atavistisch verschijnsel. Ook bij hem bleef er echter een associatie tussen tatoeage en misdaad. In het midden van de jaren 1890 werd uiteindelijk door de Duitsers Abraham Adolf Baer en Arthur Leppmann ontkend dat er op basis van tatoeages een bepaalde categorie van mensen kon worden onderscheiden. Zij benadrukten onder meer de rol van de tatoeëerder bij de keuze van de tekening¹⁹.

Vervaeck bestudeerde in de periode tussen 1903 en 1905 5791 getatoeëerde misdadigers in de Brusselse Miniemeengevangenis. De tatoeages werden stuk voor stuk overgetekend en de gedetineerden werden aan een vragenlijst onderworpen. De lijst peilde naar kenmerken van de getatoeëerde zelf, de tatoeëerder en de tatoeage. Op basis van dit uitgebreid empirisch materiaal trad Vervaeck vooral de Duitse visie bij²⁰. Hij besloot dat de tatoeage in de moderne tijd zeker geen eenduidig teken van criminaliteit was, maar in de eerste plaats een gevolg van vanitas, ledigheid en verveling, eventueel van een bizarre vagebondverbeelding. De resultaten van zijn enquêtes wezen allerminst op een criminele betekenis van de tatoeage. Subversieve tekeningen werden niet aangetroffen. Toch wilde Vervaeck niet zo ver gaan de band tussen criminaliteit en tatoeëring volledig te ontkennen. Hij kwam namelijk tot de – in het licht van zijn resultaten – ietwat eigenaardige conclusie dat er bij een kleine minderheid van de criminelen wel degelijk een 'criminele tatoeage' te onderkennen was. Bij zware criminelen en verdorvenen had de tatoeage volgens Vervaeck bepaalde karakteristieken die volstonden om de persoon die ze droeg als zodanig te klasseren. De tatoeage was erg frequent bij deze misdadigers, precies wegens hun degeneratieve gesteldheid, hun seksuele afwijkingen en subversieve tendensen, aldus Vervaeck. Dergelijke zware criminelen zouden een voorkeur hebben

19 D. DENIS, "Les 7000 tatouages de la collection Locard : emblèmes de crime ou ornementation du corps ?", in *Cahiers d'Histoire*, 1985 (XXX), p. 107-137; R. PLAS, "Tatouages et personnalité criminelle", in MUCCHIELLI (ed.), *Histoire de la criminologie française*, Parijs, 1994, p. 157-167; J. CAPLAN, "'Speaking scars' : the tattoo in popular practice and medico-legal debate in nineteenth-century Europe", in *History workshop Journal*, 1997 nr.40, p. 106-142.

20 L. VERVAECK, *Le tatouage en Belgique*, Brussel, 1906, p. 32.

voor tatoeages met wellustige scènes, anarchistische uitspraken en wraakroepende teksten. Deze conclusies – die duidelijk op Franse en Italiaanse voorbeelden zijn geïnspireerd – zijn des te vreemder in het licht van Vervaecks opmerking dat hij zelf amper zware criminelen had onderzocht.

Uit Vervaecks artikel sprak tot slot een duidelijk moraliserende boodschap, die ook in zijn later werk terugkwam. Los van de vraag of er een band tussen tatoeëring en criminaliteit bestond, achtte hij het noodzakelijk de ‘tatoeage-manie’ een halt toe te roepen. De tatoeage was immers onuitwisbaar, gold als een uitdrukking van naïviteit en vulgariteit en was een bron van infectieziekten. Hij zag in de bestrijding van de tatoeage een taak voor de moderne pedagogie, die al op andere manieren had bewezen de mensheid te kunnen verheffen. Vervaeck dacht dan onder meer aan haar strijd tegen de microben en het alcoholisme, haar pleidooi voor de bescherming van de vogels en haar aansporing tot spaarzaamheid en wederkerigheid. Een strenge veroordeling van jongs af zou de tatoeage bij eerlijke mensen doen verdwijnen, zodat het dan toch een echt kenmerk van criminaliteit zou worden ²¹.

Vervaecks studies over vagebonden waren een laattijdige uiting van de toegenomen interesse voor het fenomeen sinds men in de jaren 1890 de landloperij in de degeneratietheorie betrok. Landlopers werden door verschillende medici omwille van hun vermeende gedegeneerde (of atavistische) toestand als een acuut gevaar voor de samenleving beschouwd. Tegelijkertijd nam ook de politieke aandacht voor de vagebonden toe. In Frankrijk werd door bepaalde politici voorgesteld de landlopers te internen, maar een wetsvoorstel in die richting werd afgewezen. Onder impuls van minister Jules Lejeune, werd een gelijkaardig wetsvoorstel in België in 1891 wel goedgekeurd. Landlopers en bedelaars werden geacht een “*état dangereux*” te vertegenwoordigen en werden ‘ter beschikking van de regering’ gesteld ²².

In die context stelde Vervaeck zich de vraag of er een antropologisch te definiëren landloperstype bestond. Zijn onderzoek, gebaseerd op het groot aantal landlopers dat een korte tijd in de Brusselse gevangenis verbleef alvorens in Merksplas te worden geïnterneerd, gaf een dubbel antwoord. Enerzijds stelde Vervaeck een nefast sociaal milieu verantwoordelijk voor het merendeel van de landlopers. Bij dergelijke “*vagabonds accidentels*” constateerde hij geen degeneratieve kenmerken. Anderzijds bestond er

21 *Idem*, p. 12-14 en 234-238.

22 De wet was een uitbreiding van de ‘terbeschikkingstelling van de regering’ die ook in de wet van 1866 werd voorzien. R. NYE, *Crime, madness, and politics in modern France : the medical concept of national decline*, Princeton, 1984, p. 173-175; R. HARRIS, *Murders and Madness : Medicine, Law and society in the Fin de siècle*, Oxford, 1994, p. 118-119; D. WEBER, *Homo Criminalis, Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht (1830-1940)*, Brussel, 1996, p. 99-102 en 125-131. Voor de concrete invulling van de wet : W. DEPREUW, *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid. Een socio-historische analyse van repressie, bijstand en instellingen*, Leuven, 1988, p. 360-370.

volgens hem ook een “*vagabond type*”, “*l'éternel nomade qui semble avoir conservé le vieil instinct des peuples primitifs*”. Ondanks zijn keuze voor degeneratie als verklarende factor nam Vervaeck hier de gemeenplaats van het ‘primitivisme’ en ‘nomadisme’ uit de lombrosiaanse context over ²³. Het landloperstype dat Vervaeck omschreef, was naar zijn eigen mening gemakkelijk herkenbaar aan zijn gedegeneerde staat en zijn trieste (deterministische) levensloop. Een kennersoog herkende dit type meteen en een uitgebreide studie van stigmata was in zijn ogen dan ook van weinig praktisch nut ²⁴.

Aan zijn publicaties over vagebonden en tatoeages hield Vervaeck een zekere reputatie als crimineel-antropoloog over, die hij zou aanwenden om zijn experimenteel onderzoek met staatssteun een permanent karakter te geven. De concrete inspiratie voor de organisatie hiervan haalde hij bij Arthur MacDonald, een Amerikaans psycholoog en filosoof. MacDonalds invloedrijke werk *Criminology* (1892) was het eerste criminologische handboek van de Verenigde Staten en tevens de eerste belangrijke introductie van het lombrosiaanse gedachtegoed in de Nieuwe Wereld. Het werk was opgedragen aan en ingeleid door Lombroso ²⁵.

V. Het eclectisme van de observatie

In 1907 gaf MacDonald een lezing voor de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* ²⁶. Zijn “*Plan for the study of man*” maakte een diepe indruk op Vervaeck en de tekst lijkt grotendeels de basis te hebben gevormd van zijn ideeën over wetenschapsbeoefening en concrete penitentiaire politiek. Vervaeck toonde zich in de eerste plaats zeer enthousiast over MacDonalds voorstel ‘antropologische laboratoria’ op te richten, die een grootschalige studie van “*les classes anormales et criminelles de la société*” mogelijk moesten maken. De term ‘laboratorium’ wijst op de natuurwetenschappelijke ambities van een dergelijke studie. Toch had het voorstel ook duidelijk politieke oogmerken. De resultaten van het grootschalige onderzoek – waar Vervaeck alvast op vooruitliep – zouden wetswijzigingen en een reorganisatie van het penitentiair systeem onafwendbaar

23 Een zeer gelijkaardig beeld van de ‘nomadische’ landloper werd bijvoorbeeld in *I vagabondi* van Florian en Cavaglieri (1895) gebruikt.

24 L. VERVAECK, *Existe-t-il un type anthropologique de vagabond en Belgique ?*, Leuven, 1907. Uittreksel uit : *Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Bruxelles* (voortaan BSAB), 1907 (XVI).

25 MacDonald doceerde van 1889 tot 1891 criminologie in Clark University. Daarna was hij verbonden aan het *US Bureau of Education*. N.H. RAFTER, “Criminal anthropology in the United States”, in P. BEIRNE, *The origins and growth of criminology*, Brookfield, 1994, p. 221-241; C. DEBUYST, “Les différents courants psychiatriques et psychologiques en rapport avec les savoirs criminologiques”, in C. DEBUYST e.a. (ed.), *Histoire des savoirs sur le crime et la peine. 2. La rationalité pénale et la naissance de la criminologie*, Parijs, 1998, p. 435.

26 Dat MacDonald een groot aanzien genoot in Belgische crimineel-antropologische kringen, bleek al tijdens het crimineel-antropologische congres in 1892, waarvan hij één van de erevoorzitters was. *Actes du troisième congrès*, xxiv.

- Vervaecks 'antropologische laboratorium' in de gevangenis van Vorst.
(Foto uit *Notice sur la prison de Forest-Bruxelles*, Brussel, 1947, p. 13)

maken. Dat de laboratoria zich niet enkel op criminelen, maar wel op abnormalen zouden richten, toont hoe het degeneratieconcept criminaliteit inpaste in een breder pathologisch kader. Abnormaliteit uitte zich naast crimineel gedrag namelijk ook in landloperij, prostitutie, waanzin, alcoholgebruik, allerlei ziektes en zelfmoord. Naast gevangenis kwamen dus ook hospitalen, psychiatrische instellingen en landlopergestichten in aanmerking voor een 'laboratorium'²⁷.

Vervaeck wist MacDonaldis voorstel relatief snel in praktijk om te zetten. In 1907 richtte hij, na ministeriële goedkeuring, een antropologisch laboratorium op in de Miniemengevangenis te Brussel. Een Koninklijk Besluit kende in 1910 Vervaeck als hoofdgeneesheer een salaris toe en toen het daaropvolgende jaar een nieuwe gevangenis in Vorst werd geopend, was daarin een aparte ruimte als modern 'laboratorium' ingericht. Samen met Argentinië was België het eerste land ter wereld dat die stap

27 L. VERVAECK, "Sur l'organisation de laboratoires anthropologiques pour l'étude des classes criminelles et anormales sous le contrôle des pouvoirs publics", in *BSAB*, 1907 (XVI), p. cxxv-cxxxii.

zette²⁸. Vervaecks uiteenzetting over de nieuwe Belgische aanpak op het zevende – en laatste – internationale crimineel-antropologische congres te Keulen in 1911 enthousiasmeerde zijn toehoorders. Op voorspraak van voorzitter Gustav Aschaffenburg werd met unanimité de wens geuit in heel Europa antropologische laboratoria in te richten²⁹. Deze wens hing ongetwijfeld samen met de angstige geluiden over toenemende criminaliteitscijfers, die al enkele decennia aanhielden³⁰. Paul Héger had er na de uiteenzetting van MacDonalds ideeën nog op gehamerd dat er krachtig moest worden gereageerd tegen “*le] triste spectacle auquel nous assistons aujourd’hui : tant de crimes impunis, tant d’assassins et d’apaches qui courent les rues !*”³¹. Ondanks vaak tegenstrijdige misdaadstatistiek was er ook bij verschillende politici een zekere paniekstemming te merken³². Vervaecks project om de crimineel wetenschappelijk te doorgronden, leek een aanvaardbare weg naar een oplossing.

Tegelijk met Vervaecks eerste institutionele succes ontstond bij hem ook de behoefte om zich theoretisch in het bestaande debat te positioneren. In de Franse *Archives d’Anthropologie criminelle*, die onder leiding van Lacassagne stonden, zou hij zijn visie over de te bewandelen weg uiteenzetten. Naar zijn mening was de tijd gekomen om de agressieve en persoonlijke debatten te beëindigen. De veralgemenende methoden zouden moeten worden vervangen door een gedifferentieerde aanpak, die hij als ‘eclectisch’ beschreef. Dezelfde term werd vaak gebruikt om de juridische geschriften van Prins te typeren. Deze waren ongetwijfeld een inspiratiebron voor Vervaeck, hoewel hij zelf meer medische accenten legde dan de jurist. Vervaeck benadrukte dat synthese moest worden ingeruild voor analyse. De basis van wetenschappelijke kennis lag in voorzichtigheid en rationaliteit, een secure methode en ‘positieve observatie’. Vanuit een te beperkt studiemateriaal had Lombroso, in Vervaecks opinie, criminaliteit te eenzijdig biologisch en deterministisch belicht. De excessen in de kritiek van de anti-lombrosianen (waaronder die van de Franse school) waren volgens Vervaeck echter een nieuwe bron van onterechte veralgemening. In de eclecticische tendens – die Vervaeck liet aanvangen in 1905, niet toevallig het jaar van zijn eerste crimineel-antropologische geschriften – werd

28 ID., “Organisation d’un laboratoire d’anthropologie pénitentiaire à la prison de Bruxelles”, in *RD*, 1908 (II), p. 78; ID., “Le laboratoire d’anthropologie pénitentiaire. Communication faite à la Société d’Anthropologie de Bruxelles”, in *BSAB*, 1911 (XX), p. ccxxvii–cclv; W. DEPREUW, “De ontwikkeling van de forensisch psychiatrische zorg in België”, in F. KOENRAADT (red.), *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie*, Arnhem/Amsterdam, 1991, p. 348.

29 L. VERVAECK, “Le congrès d’anthropologie criminelle de Cologne (9 au 13 octobre 1911)”, in *BSAB*, 1911 (XX), p. cccxvi.

30 Een dergelijke ongerustheid blijkt bijvoorbeeld uit de “Avant-propos” van het in 1907 opgerichte *Revue de Droit pénal et de Criminologie*. De onophoudend stijgende misdaadcijfers in de periode 1880-1903 werden daar onder meer aangehaald ter verantwoording van de criminologische wetenschap die het tijdschrift wenste te ondersteunen. H. JASPAR & R. DERYCKERE, “Avant-propos”, in *RD*, 1907 (I), p. 3-15.

31 “Discussion”, in *BSAB*, 1907 (XVI), p. cxxxiv.

32 D. WEBER, *Homo Criminalis, Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht*, p. 90-94.

Lombroso dus voor een deel gerehabiliteerd. De verwijzing naar de Franse school bleef echter sterk, gezien Vervaecks affiniteit met het degeneratieconcept. Hij wenste zelfs de criminele antropologie te verbreden tot een wetenschap die niet zozeer de misdaad, dan wel alle vormen van degeneratie bestudeerde³³.

Op basis van zijn bevindingen in de Brusselse gevangenis creëerde Vervaeck een nieuwe misdadigersclassificatie, die de voornaamste bestaande categorieën trachtte te combineren. De inmenging van erfelijkheid enerzijds en de sociale en morele omgeving anderzijds vormden de determinanten van de indeling. Een overwicht van het milieu in de etiologie – of oorzakenleer – leidde daarin tot “accidentele” en “occasionele misdadigers”, een gecombineerde inmenging van milieu en erfelijkheid tot “gewoontemisdadigers” en “gedegeneerde criminelen”, en een louter erfelijke invloed tot onverbeterbare “morele gekken” en “criminele krankzinnigen”. Voor deze laatste twee categorieën voerde Vervaeck, enigszins aarzelend, de term “geboren crimineel” weer in³⁴. Om concrete criminelen een plaats toe te wijzen in het eclecticische schema stelde hij een erg breed onderzoek voor. Het bestond uit de combinatie van een medisch en psychiatrisch onderzoek, antropometrie en een vragenlijst die peilde naar de erfelijke, sociale en criminologische achtergrond van de misdadiger³⁵. Vervaeck voorzag dat men in bepaalde kringen zou struikelen over de vele biologische elementen die zijn vragenlijst onderzocht, maar hij benadrukte dat vele vragen enkel een documentaire waarde hadden, waarvan het belang louter falsificerend zou zijn³⁶.

De vraag is of Vervaecks eclecticisme een werkelijke oplossing was voor de eindeloze discussie over de rol van het milieu en de erfelijkheid. Door het debat naar het gewicht van beide factoren te herleiden tot “*une discussion byzantine, sans intérêt pratique*”, loste hij het probleem niet op; de vraag bleef immers gesteld. Vervaecks positie als verzoener werd niet zonder meer aanvaard en in het debat werd hij voornamelijk gezien als iemand die de erfelijkheid benadrukte, een “*héréditariste*”. Dit bleek onder meer tijdens een zitting van de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* in 1913. Vervaeck hield daar toen een uiteenzetting, als reactie op een artikel van de psychiater Maximilien Boulanger waarin

33 L. VERVAECK, “La théorie lombrosienne et l'évolution de l'anthropologie criminelle”, in *Archives d'anthropologie criminelle de médecine légale et de psychologie normale et pathologique*, 1910 (XXV), p. 561-577.

34 De vaak verketterde term was wel nooit helemaal weggeweest. Ook in de Franse school werd hij soms gebruikt. Émile Laurents classificatie – die over de ganse lijn heel sterk op die van Vervaeck gelijk – wijdt bijvoorbeeld ook enige pagina's aan 'de geboren crimineel'. Zie: E. LAURENT, *Les habitués des prisons de Paris. Etude d'anthropologie et de psychologie criminelle*, Lyon/Parijs, 1890.

35 L. VERVAECK, “La théorie lombrosienne”, p. 580-582; Id., *Les bases rationnelles d'une classification des délinquants*, Brussel, 1911, p. 4-16. Uittreksel uit BSAB, 1911 (XX).

36 L. VERVAECK, “Le laboratoire d'anthropologie pénitentiaire. Communication faite à la Société d'Anthropologie de Bruxelles”, in BSAB, 1911 (XX), p. cccxxxiii.

het belang van het milieu in het ontstaan van criminaliteit onderstreept werd³⁷. Vervaeck benadrukte in zijn stuk – met de confronterende titel “*l’hérédité criminelle*” – dat een erfelijke predispositie voor misdaad, onder meer veroorzaakt door milieugebonden factoren, zwaarder woog dan de rechtstreekse invloed van het milieu. Vervolgens bekleemtoonde hij wel dat het geloof in een voorbestemming tot crimineel gedrag nog geen determinisme inhield en hij distantieerde zich op dit vlak expliciet van Lombroso. Vervaeck geloofde dat een gesterkte wil of een gunstig milieu de erfelijk voorbestemden kon redden. Niettemin werd zijn zienswijze heftig bestreden in de *Société*. Onder meer de arts Victor Jacques, de psycho-pedagoog Ovide Decroly en de arts Léon Dekeyser traden Boulenger bij. Émile Houzé, voorzitter van de *Société*, probeerde tot slot het debat op een serene manier af te sluiten met de (juiste) conclusie dat het dispuut tussen “*les mésologistes*” en “*les héréditaristes*” niet over principiële kwesties ging, maar enkel over procenten³⁸.

VI. De antropometrie van een verzoener

De Eerste Wereldoorlog betekende een oponthoud maar zeker niet het einde voor de Belgische criminele antropologie. De zoektocht naar de stigmata en de antropometrische kenmerken van de crimineel leek na de oorlog dankzij de ‘antropologische laboratoria’ zelfs een nieuwe impuls te krijgen. Vervaeck had weinig aandacht voor de traditionele schedelmetingen, maar publiceerde wel achtereenvolgens over de lengte van de crimineel, zijn gewicht en robuustheidsindex³⁹. Daarnaast wijdde zijn assistent O. Galet verschillende artikelen aan degeneratieve oorzaken, die hij bij onder meer bij zware misdadigers erg talrijk achtte⁴⁰. In 1907 had Paul Héger nog met veel aplomb gezegd dat de omschrijving van een crimineel type aan de hand van stigmata achterhaald was. “*Ces absurdités ont fait leur temps*”, heette het⁴¹. Zo’n tien jaar later bleek de zoektocht weer brandend actueel. Vervaeck werkte immers aan een “*signalement anthropométrique des criminels et délinquants en Belgique*”, zij het in een brede inbedding van psychiatrisch en sociaal onderzoek⁴². Dat Vervaecks wetenschappelijke activiteiten maatschappelijk

37 Boulengers artikel had een sterk sociale ondertoon en was in de eerste plaats een pleidooi om het sociale milieu te verbeteren. M. BOULENGER, “Influence du milieu sur l’homme et création du milieu par l’homme”, in *BSAB*, 1913 (XXXII), p. cxxlv-cclxvii.

38 L. VERVAECK, “L’hérédité criminelle”, in *BSAB*, 1913 (XXXII), p. cdi-cdxxx; “Discussion”, in *Idem*, p. cdxxxi en dv-xxix.

39 Id., “La taille chez les délinquants en Belgique”, in *BSAB*, 1919 (XXXIV), p. 50-90; Id., “Le poids corporel des délinquants belges”, in *BSAB*, 1920 (XXXV), p. 99-156; Id., “Les indices anthropométriques de robusticité”, in *BSAB*, 1922 (XXXVI), p. 156-211.

40 Onder meer : O. GALET, “Angle auriculo temporal ou mesure de l’écartement de l’oreille avec la tête”, in *BSAB*, 1919 (XXXIV), p. 114-137; Id., “Anomalies dégénératives de l’oreille”, in *BSAB*, 1920 (XXXV), p. 423-443.

41 “Discussion”, in *BSAB*, 1907 (XVI), p. cxxxiii.

42 L. VERVAECK, “La taille chez les délinquants”, p. 53.

relevant werden gevonden, blijkt uit een verdere institutionele uitbouw van zijn laboratoria. In 1920 werd, mede onder impuls van de socialistische minister van Justitie Emile Vandervelde, een Penitentiair Antropologische Dienst opgericht. In tien gevangnissen werd een laboratorium uitgebouwd, met een geneesheer, een klerk en een bewaarder-meter als personeel. Het geheel stond onder leiding van Vervaeck⁴³.

Vervaecks antropometrische studies hadden steeds dezelfde conclusie. Een uitgebreid aantal metingen op verschillende manieren geordend, toonde aan dat de lichaamsbouw van een delinquent was gekenmerkt door abnormaliteit. Deze werd duidelijker naarmate de ernst van de misdaad en het recidivisme toenam. De “*dysharmonie des proportions*” wees op een inferieure biologische bouw; criminelen waren gemiddeld groter en minder robuust dan ‘eerlijke mensen’ en hun gewicht was abnormaal, boven of onder het gemiddelde. Dat biologische afwijkingen mentale repercussies hadden, was voor Vervaeck een algemeen aanvaard verschijnsel en zijn anatoom-pathologisch onderzoek was dan ook een noodzakelijk onderdeel van de studie van crimineel gedrag. De pathologische interpretatie van criminaliteit werd door de uitslagen van Vervaecks onderzoek gesterkt⁴⁴.

Vervaecks metingen vonden in een sereneer klimaat plaats dan die van zijn negentiende-eeuwse voorgangers. Nadat Prins al op een aantal interessante aspecten van de criminele antropologie had gewezen, zou Vervaeck er met zijn zelf geproclameerde gematigdheid in slagen de hervormingsgezinde juristen met de wetenschap te verzoenen. Deze verzoening werd compleet wanneer Vervaeck in de naoorlogse periode in de *Revue de Droit pénal et de Criminologie* begon te publiceren. Ook voor de oorlog hadden al enkele medici en antropologen een bijdrage geleverd, maar hun belang nam toe na 1918, wanneer er een feitelijke fusie kwam met de meer medisch georiënteerde *Archives internationales de Médecine légale*⁴⁵. Het omgekeerde proces voltrok zich in de Brusselse *Société d'Anthropologie*. Hier kregen biologische onderwerpen in de jaren twintig steeds minder aandacht, ten voordele van de archeologie en de cultureel georiënteerde etnografie.

43 DEPREEUW, “De ontwikkeling van de forensisch psychiatrische zorg in België”, p. 348-349. Het officiële reglement van de Penitentiair Antropologische Dienst is terug te vinden in *L'Ecrou*: “Anthropologische Dienst – Reglement”, in *L'Ecrou*, 1922 (III), p. 243-250.

44 Sommige van Vervaecks methoden waren evenwel bedenkelijk. Zijn conclusies over het lengteverschil tussen criminelen en ‘eerlijke mensen’ bijvoorbeeld zijn gebaseerd op een povere 4mm, terwijl hij in hetzelfde artikel 7mm lengteverschil op etnische basis als minimum ter zijde schoof. Zijn volgehouden gebruik van de vier temperamenten (respectievelijk “*sanguin*”, “*nerveux*”, “*lymphatique*” en “*bilieux*”) in antropometrische studies was ook in zijn eigen tijd al aan veel kritiek onderhevig. L. VERVAECK, “La taille chez les délinquants”, p. 41-43; ID., “Le poids corporel des délinquants belges”, p. 109-123, 147-148 en 155; ID., “Les indices anthropométriques de robusticité”, p. 189-190.

45 Dit tijdschrift was in 1907 opgericht door Corin en Héger-Gilbert, hoogleraar wetsgeneeskunde in respectievelijk Luik en Brussel. B. DE RUYVER, *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische Ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeylen en A. Vranckx*, Antwerpen, 1988, p. 98.

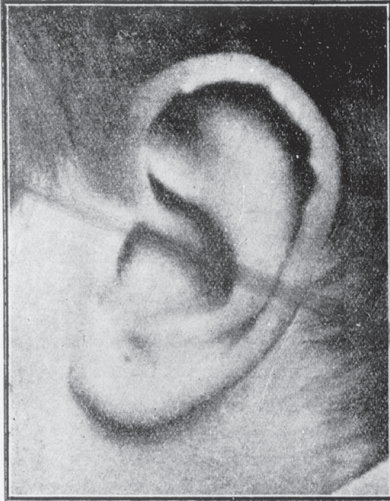

Fig. 1. — Tubercule de Darwin. Nodule de Darwin. Racine profonde de l'hélix. Prolongement de la fossette scaphoïde.

Fig. 2. — Oreille rectangulaire à détails peu précisés avec arrêt de développement. Lobe carré à caractères de lobule de Vespasien.

Fig. 3. — Oreille de Morel. Racine profonde de l'hélix. Conque petite et divisée.

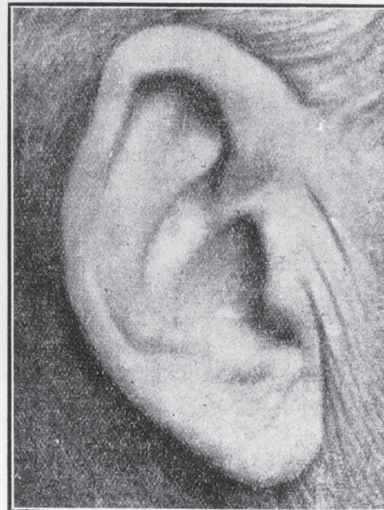

Fig. 4. — Oreille losangique. Déformation générale. Ecrasement.

- Gedegeneerde oorvormen, zoals ze door Galet, Vervaecks assistent, werden ingedeeld. De indeling wordt nauwkeurig beschreven aan de hand van de vormen van de verschillende delen van het oor : diepe groeve bij de oorrand (linksboven en linksonder), rechthoekig en niet volledig ontwikkeld (rechtsboven), kleine tweeledige oorschelp (linksonder), of ruitvormig en platgedrukt (rechtsonder).
(Foto uit O. GALET, "Anomalies dégénératives de l'oreille", in *BSAB*, Brussel, 1921, p. 425)

Vervaeck publiceerde er zijn laatste artikel in 1928. De naamsverandering naar *Société royale belge d'Anthropologie et de Préhistoire* in 1932 is in die context betekenisvol. De criminele antropologie had zich vanuit haar bio-antropologische zetel naar de juridische wereld verplaatst.

Ook de interne twisten binnen de criminele antropologie leken geluwd. Vervaecks eclectisme had de discussie tussen “*héréditaristes*” en “*mésologistes*” wel niet helemaal kunnen ontzenuwen, maar van een bitsige tegenstelling tussen een Italiaanse en een Franse school was absoluut geen sprake meer. Lombroso had in de loop van zijn leven zijn theorieën zodanig bijgevijsd dat van zijn oorspronkelijke thesen amper iets overbleef en de orthodoxe Italiaanse leer was door haast iedereen verlaten. De lovende kritieken na Lombroso's dood in 1909 belichtten niet in de eerste plaats zijn wetenschappelijke kwaliteiten, als wel zijn belang als stichter van de criminele antropologie⁴⁶. Deze houding kenmerkte ook een groot deel van de Belgische intellectuele wereld. Het Belgisch steuncomité voor het op te richten standbeeld van Lombroso te Verona, met leden uit medische, politieke en juridische kringen, benadrukte steevast het belang van Lombroso als pionier. In de *Revue de Droit pénal et de Criminologie* verdedigde de secretaris van het Belgische comité Eugène Stockis met diezelfde argumenten het standbeeld, “*quelle que soit l'opinion que l'on puisse conserver au sujet des théories du savant criminaliste de Turin*”⁴⁷. Het zijn precies die theorieën die Vervaeck tot op zekere hoogte zou blijven verdedigen. Hoewel hij ook in het interbellum Lombroso's determinisme opnieuw veroordeelde en diens vergelijking van criminelen met dieren als “een stap te ver” beschouwde, was zijn bewondering voor de Italiaanse arts erg groot⁴⁸. Hij herhaalde dat het de verdienste van de Italiaanse school was geweest om de rol van erfelijkheid in criminaliteit te benadrukken⁴⁹. Lacassagne zou die rol te zeer hebben geminimaliseerd, stelde Vervaeck in een kritische noot naar aanleiding van diens overlijden in 1924⁵⁰. Hij beschouwde de evoluties in de twintigste-eeuwse criminele antropologie dan ook

46 Q. SALDANA, “La nouvelle anthropologie criminelle”, in *RDP*, 1933 (XXII), p. 279-280.

47 Het steuncomité werd in 1910 opgericht, maar het standbeeld kwam er uiteindelijk pas in 1921. Bij de onthulling sprak Héger-Gilbert in naam van de Belgische regering. Hij verving Emile Vandervelde, die zich liet verontschuldigen. “Un monument à Cesare Lombroso”, in *RDP*, 1910 (IV), p. 1021-1022; E. STOCKIS, “Un hommage à César Lombroso”, in *RDP*, 1920 (IX), p. 328-329; “Inauguration du monument Lombroso”, in *RDP*, 1921 (X), p. 1013-1015.

48 Zijn lof betrof onder meer Lombroso's concrete penitentiaire voorstellen en zijn analogieën tussen criminelen enerzijds en kinderen en wilden anderzijds. L. VERVAECK, “A la mémoire de Lombroso (1835-1909)”, in *BSAB*, 1921 (XXXVI), p. 270-276.

49 Onder meer in: L. VERVAECK, *L'importance des blastotoxines dans l'étiologie criminelle*, Città di Castello, 1933, p. 3. Uittreksel uit *Giustizia Penale*, 1933 (XXXIX).

50 De gematigde kritiek op Lombroso's en Lacassagne's theorieën had allerminst een persoonlijk karakter. Vervaeck correspondeerde met Lacassagne en bij de aanvang van zijn carrière beschouwde hij hem zelfs als een persoonlijke raadgever. Daarenboven stelde Lacassagne zijn tijdschrift open voor Vervaecks artikelen. Ook met Lombroso, die Vervaeck verscheidene malen in Italië bezocht, waren de contacten goed. L. VERVAECK, “Le Professeur Lacassagne”, in *BSAB*, 1924 (XXXIX), p. 300-317; Gesprek met Georges Vervaeck, 12.II.2001.

niet als een triomf van de Franse school, wel als de eclecticische verzoening waarvoor hij had gepleit.

De oorspronkelijke ideeën van *L'Uomo Delinquente* hadden in de twintigste eeuw zelfs in Italië hun meeste aanhang verloren en werden enkel nog hardnekkig verdedigd door Lombroso's eigen familie, meer bepaald door zijn dochter Gina en zijn schoonzoon Mario Carrara. Voor sommigen, zoals de Madrileense hoogleraar Quintilliano Saldana, vormden deze intransigente lombrosianen een hinderlijke groepering, die met haar verering van Lombroso's originele leer de dynamiek uit de wetenschap probeerde te halen. Een cynische Saldana toonde zich dan ook opgelucht dat Léon Ferrero-Lombroso, de enige kleinzoon van de Meester van Turijn, zich ver van de criminele antropologie hield om zich te wijden aan het theater en het historische essay⁵¹. Vervaeck liet zich niet verleiden tot dergelijke uitlatingen. Hij bleef integendeel altijd erg respectvol ten aanzien van de Lombroso-familie en haar geschriften, die geregeld in de *Revue de Droit pénal et de Criminologie* te lezen waren⁵². Zonder dit respect had Vervaeck ongetwijfeld nooit de Lombrosoprijs toegewezen gekregen van een comité waarin Gina en Carrara zelf zetelden⁵³. In 1934 zou Gina Lombroso de prijs in eigen persoon komen overhandigen in Vervaecks woonst te Ukkel⁵⁴.

VII. Degeneratie en mutaties

Een zekere sereniteit binnen de criminele antropologie en haar verbeterende verhouding met de juridische wereld leken perspectieven te bieden voor een verdere uitbouw van Vervaecks studiemethoden. De ontwikkelingen in de natuurwetenschappen zorgden er echter voor dat de theoretische grondslag van zijn denken steeds minder evident werd bevonden. Van in de begindagen dat Vervaeck als crimineel-antropoloog werkzaam was, lag het degeneratieconcept, en meer bepaald één centrale pijler daarvan, het lamarckisme, sterk onder vuur. In de vroege jaren 1880 had August Weismann met zijn kiemplasmatheorie al de onveranderlijkheid van erfelijk materiaal verdedigd. Op die manier kreeg erfelijkheid zijn meer beperkte betekenis van transmissie en werd het milieu als beïnvloedende factor in de erfelijkheidsleer uitgeschakeld⁵⁵. De herontdekking van de

51 SALDANA, "La nouvelle anthropologie criminelle", p. 281; LABADIE, "Corps et crime", p. 325.

52 Gina bracht haar vaders werk in 1921 weer in de aandacht met de biografie *Cesare Lombroso. Storia delle vita e opere*, waarvan een uittreksel in *RDP* verscheen. Naast Gina zou ook Carrara in de *RDP* wijzen op de blijvende actualiteit van Lombroso's geschriften. Zie onder meer : G. LOMBROSO, "Comment mon père est arrivé à la conception de l'homme criminel", in *RDP*, 1921 (XI), p. 905-925; M. CARRARA, "Le devenir de l'anthropologie criminelle", in *RDP*, 1930 (XIX), p. 661-668.

53 "Le prix Cesare Lombroso pour l'année 1934 (il est attribué à M. le Dr Louis Vervaeck)", in *RDP*, 1935 (XXIV), p. 1025-1026.

54 Gesprek met Georges Vervaeck, 12.II.2001.

55 Over de context van Weismanns hypothese zie : F.B. CHURCHILL, "From heredity theory to Vererbung. The transmission problem, 1850-1915", in *Isis*, 1987 (LXXVIII), p. 337-364.

wetten van Mendel in 1900 door Hugo de Vries, Carl Correns en Erich von Tschermak – al dan niet onafhankelijk van elkaar – betekende een nieuwe slag voor de zachte erfelijkheidstheorieën van de lamarckisten en een versterking van Weismanns these. *Die Mutationstheorie* van De Vries uit 1901-1903 tenslotte bracht de ontwikkeling van nieuwe (onder)soorten terug op plotse mutaties in de kiemcel. De Vries' theorie was essentieel hereditaristisch in de lijn van Weismann en stond dus vijandig ten aanzien van het lamarckisme ⁵⁶.

De Belgische criminele antropologie was doorheen haar geschiedenis echter in die mate met het degeneratieconcept verweven geraakt dat ze er niet onmiddellijk afstand van wenste te doen. De nieuwe ontwikkelingen in de erfelijkheidsleer werden in het crimineel-antropologische kamp over het algemeen eenvoudigweg genegeerd ⁵⁷. Vervaeck daarentegen koos ervoor om de recente wetenschappelijke inzichten in de bestaande crimineel-antropologische denkwijze te integreren. Vooral de mutatietheorie van De Vries werd daarbij onder de loep genomen. Vervaeck onderkende de impact van deze theorie op de evolutieleer en achtte haar dus van het grootste belang voor de antropologie en de criminele antropologie in het bijzonder. In 1910 en 1912 wijdde hij een lezing aan de Nederlandse plantenfysioloog voor de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* ⁵⁸. Niets te vroeg, zo bleek, want Victor Jacques, één van de coryfeeën van de *Société*, gaf achteraf toe De Vries' theorieën slechts vaagweg te kennen uit enkele recensies ⁵⁹.

De Vries baseerde zijn theorie op één plant : de *Oenothera lamarckiana*. Hij had in zijn tuin spontane mutaties van deze plant gezien, die zich doorzetten in de volgende generaties. Daaruit leidde hij meteen een hele nieuwe evolutietheorie af. Zijn conclusie was dat levende organismen stabiele en instabiele periodes kennen. Instabiele periodes konden leiden tot een mutatie die dan plots een nieuwe soort in het leven riep. Evolutie moest dus sprongsgewijs gebeuren, aldus De Vries, en graduele individuele variaties speelden geen enkele rol. De Vries werd gemakkelijk ingeschakeld in het discours van genetici die harde erfelijkheid hoog in het vaandel voerden ⁶⁰. Vervaeck bekeek de mutatietheorie

56 P.J. BOWLER, *The eclipse of darwinism : Anti-darwinian evolution theories in the decades around 1900*, Baltimore, 1983, p. 182-202; Id., *The mendelian revolution*, p. 111-116.

57 Over de houding in de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* : BEYERS, "Rasdenken tussen geneeskunde en natuurwetenschap", p. 505.

58 L. VERVAECK, "Les recherches sur la mutation des plantes leur intérêt anthropologique", in *BSAB*, 1910 (XXIX), p. cxxix-cxlvii; Id., "L'importance dans l'évolution des phénomènes de mutation", in *BSAB*, 1912 (XXXI), p. cxxix-cxlvii.

59 "Discussion", in *BSAB*, 1910 (XXIX), p. cxlv.

60 P.J. BOWLER, "Hugo De Vries and Thomas Hunt Morgan : The mutation theory and the spirit of darwinism", in *Annals of Science*, 1978 (XXXV), p. 55-73; E. MAYR, *The growth of biological thought : diversity, evolution and inheritance*, Cambridge, 1982, p. 742-743 en 540-547. Voor een korte levensschets van De Vries : R.P.W. VISSER, "Hugo de Vries (1848-1935). Het begin van de experimentele botanie in Nederland", in J. BLOM, *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad : de universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*, Hilversum, 1992, p.159-178.

echter door een andere bril. Hij las De Vries voornamelijk tegen de achtergrond van recent Frans wetenschappelijk werk, dat in die periode nog sterk lamarckiaans gekleurd was. Sinds de jaren 1890 had het Franse lamarckisme een nieuw zelfbewustzijn gekregen vanuit zijn strijd tegen het bedreigende – want te deterministische – Weismannisme. Ook in het begin van de twintigste eeuw bleef de sterk gecentraliseerde Franse academische wereld de rol van het milieu in de erfelijkheid verdedigen. Centraal in haar denken stond het organisme dat gezien werd als een geïntegreerd systeem dat voortdurend evolueerde in wisselwerking met het milieu. De genetica kwam in Frankrijk niet echt van de grond en evolutietheorieën werden er voornamelijk ontwikkeld door fysiologen, microbiologen en embryologen⁶¹. Verschillende vooraanstaande Franse wetenschappers als Félix Le Dantec, Etienne Rabaud en Louis Blaringhem probeerden bij de aanvang van de twintigste eeuw de mutatietheorie – althans tot op zekere hoogte – in te passen in hun lamarckiaans denkkader⁶².

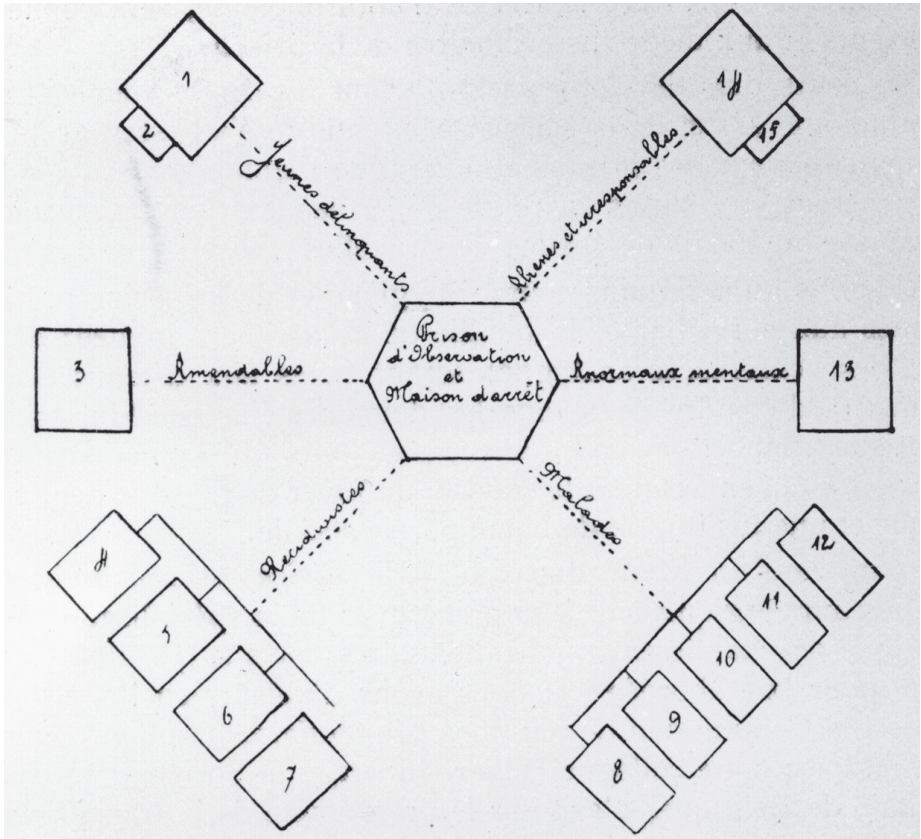
Vervaeck hield in 1912 de verschillende Franse interpretaties tegen het licht. Zowel Le Dantec als Rabaud verdedigden een sterke invloed van het milieu, maar hun interpretaties gingen volgens Vervaeck voorbij aan de intrinsieke kenmerken van de mutatie zoals die door De Vries werd beschreven. Tegenover Blaringhem had Vervaeck dan weer reserves, omdat deze de omgevingsinvloed in het mutatieproces te zeer beperkte. Uiteindelijk ontwikkelde Vervaeck een eigen interpretatie, waarbij hij zich voor de rol van het milieu in de evolutie vooral baseerde op de opvattingen van de naturalist Alfred Giard, één van de meest prestigieuze vertegenwoordigers van het Franse lamarckisme⁶³. In Vervaecks conceptie kon een mutatie slechts voorkomen wanneer aan twee voorwaarden werd voldaan. Ten eerste moest er een predispositie zijn tot mutatie, een onstabiel biologisch evenwicht, dat het gevolg was van interne of externe impressies. Ten tweede was er naar zijn mening een zekere interventie nodig vanuit het milieu, die ervoor zorgde dat de predispositie zich exterioriseerde en een nieuwe evenwichtstoestand werd bereikt. Op die manier kon hij, althans op theoretisch niveau, De Vries met zijn lamarckiaanse denktrant verzoenen. Ook in een dergelijke mutatietheorie bleef de invloed van het milieu op de erfelijkheid immers bestaan. Dat zijn theorie het lamarckisme met de meest recente wetenschappelijke ontdekkingen in het reine bracht, behoorde uitdrukkelijk tot Vervaecks conclusies⁶⁴. Onrechtstreeks betekende dit ook dat de degeneratietheorie was gered.

61 C. BLANCKAERT e.a., “Les néo-Lamarckiens français”, in *Revue de synthèse*, 1979, p. 275-468; BOWLER, *The eclipse of Darwinism*, p. 107-114; Y. CONRY, “Comment a-t-on pu être néo-Lamarckien en France (1843-1930) ?”, in *Nuncius*, 1993 (VIII), p. 487-520.

62 In een korte tijdspanne verschenen *La crise du transformisme* (1909) van LE DANTEC, *Le transformisme et l'expérience* (1911) van RABAUD en *Les transformismes brusques des êtres vivants* (1911) van BLARINGHEM.

63 Over Giard, zie : G. GOHAU, “Giard”, in *Revue de synthèse*, 1979, p. 393-406.

64 In zijn artikel heette het : “*Synthétisée de cette manière, la mutation, malgré le mystère qui l'entoure encore, devient un phénomène relativement facile à comprendre; dans ces conditions, son importance dans l'évolution organique devient considérable, et son interprétation n'est nullement en désaccord avec les principes du transformisme de Lamarck*” (L. VERVAECK, “L'importance dans l'évolution”, p. cxvii-cxiv en cxxiv-cxxvii).

- Schema van de penitentiaire instelling van de toekomst :
 1. Liefdadigheidsinstelling (jonge delinquenten van 16 tot 21 jaar)
 2. Heropvoedingsinstelling, toegevoegd bij de vorige (jonge kwaadaardige en ongedisciplineerde jongeren)
 3. Reguliere gevangenis (gewone veroordeelden en voor verbetering vatbare recidivisten)
 - ongeneeslijke recidivisten :
 4. Gevangencellen (ongedisciplineerden en zedelijk verdorvenen)
 5. Industriële ateliers (streng toezicht)
 6. Landbouwkolonie (versoepeld toezicht)
 7. Gebouw voor de gedeporteerden
 - inrichtingen voor zieken :
 8. Ziekenhuis en geneeskundige penitentiaire instelling (oudere veroordeelden, gebrekkige of chronische zieken)
 9. Sanatorium en ziekenhuis voor tuberculosepatiënten
 10. Instelling voor patiënten met venerische ziekten
 11. Sanatorium voor zenuwzieken
 12. Sanatorium voor alcohol- en drugsverslaafden
 13. Gevangenis-opvangtehuis (gedegeneerde, abnormalen, mentale debielen)
 14. Opvangtehuis voor criminelen (criminele krankzinnigen en onverantwoordelijke veroordeelden)
 15. Speciale sectie voor de kleptomanen, zwakzinnigen en seksueel geobsedeerden

Dit beeld van de ideale penitentiaire instelling volgens Vervaeck, visualiseert mooi het idee van een netwerk waarin de beslissingsmacht in het centrum ligt. In de *prisons d'observation* (antropologische laboratoria) besliste de arts in welke aangepaste gevangenis de delinquent moest worden ondergebracht. Het hoofd van de antropologische laboratoria was Vervaeck zelf.

(Illustratie uit: LOUIS VERVAECK, "La conception anthropologique du traitement des condamnés", in *BSAB*, Brussel, 1920, p. 212)

Naast deze abstracte conclusies over de evolutieleer leidde Vervaecks uiteenzetting ook tot enkele voortvarende beschouwingen over het ontstaan van criminaliteit. De Vries' inzichten inspireerden hem tot een vergelijking tussen de plotse morfologische veranderingen ten gevolge van een mutatie en de bruuske psychische fenomenen die waar te nemen waren bij delinquenten. Bij criminelen ontstond volgens Vervaeck een instabiele situatie die werd gecreëerd door een opeenstapeling van fysieke, morele en milieufactoren. Net zoals bij een muterend organisme kon een bruuske interventie van het milieu de instabiele toestand doen overslaan en tot een exteriorisatie van de criminaliteit leiden. In die context omschreef hij de criminele act als een soort psychologische mutatie. Een dergelijke assumptie was aan felle kritiek van de aanwezige *Société*-leden onderhevig. Raphaël Petrucci, socioloog aan de *Université nouvelle*, en Albert Brachet, decaan van de geneeskundefaculteit van de Brusselse universiteit, vonden de analogie van het cultureel bepaalde begrip criminaliteit met De Vries' mutatie erg problematisch. Brachet stelde dat het ontbreken van een erfelijke transmissie van het specifieke criminele karakter de vergelijking onmogelijk maakte. Door Petrucci werd geopperd dat een de geschetste analogie nooit het verbale kon overstijgen. Vervaeck erkende de sterke kloof tussen de twee elementen van zijn vergelijking, maar geloofde toch dat die enig licht op het ingewikkelde karakter van de criminele act kon werpen. Het is opvallend dat op de kern van zijn betoog, namelijk de lamarckiaanse interpretatie van de mutatietheorie, amper kritiek kwam ⁶⁵.

VIII. Blastotoxie als ultiem redmiddel

In de jaren onmiddellijk na Vervaecks uiteenzetting voor de *Société* zou de Amerikaanse embryoloog Thomas Hunt Morgan vanuit de genetische samenstelling van chromosomen de Mendeliaanse erfelijkheidsleer verklaren. Morgans conceptie verspreidde zich vanaf 1915 redelijk snel en legde de basis voor de klassieke genetica. In Frankrijk ontstond tegelijkertijd een nieuwe generatie lamarckisten die zich tegen Morgans denkbeelden verzette. Deze Franse wetenschappers vertoonden in de eerste plaats een grote interesse voor embryologie en de menselijke groei. De studie van de erfelijkheidsmechanismen werd door hen verwaarloosd, waardoor ze verplicht waren concepten aan hun tegenstanders te ontlenuen. Hun eigen theorieën zouden hierdoor langzaam verwateren. Niettemin bleef het lamarckisme tijdens het interbellum in Frankrijk dominant ten aanzien van de genetica, waarvan de eerste leerstoel aan de Sorbonne pas in 1945 werd ingericht ⁶⁶. Ook voor Vervaeck bleef zachte erfelijkheid het conceptueel denkkader. Na de Eerste Wereldoorlog zou hij pogen zijn mutatietheorie te concretiseren en rechtstreeks te verbinden met zijn degeneratie-ideeën. Hij deed dit aan de hand van een nieuw concept : de blastotoxie.

⁶⁵ *Idem*, p. cxxviii-cxxix; *Id.*, "Discussion", in *BSAB*, 1912 (XXXI), p. cxxix-cxlv.

⁶⁶ D. BUICAN, "La génétique classique en France devant le néo-lamarckisme tardif", in *Archives internationales d'Histoire des Sciences*, 1983 (XXXIII), p. 300-324; BOWLER, *The mendelian revolution*, p. 128-147.

De term duikt voor het eerst op in artikelen van Vervaeck uit de vroege jaren twintig⁶⁷. In twee bijdragen uit respectievelijk 1926 en 1928 trachtte hij het concept duidelijk af te lijnen⁶⁸. Hij begon zijn redenering bij de constatering van degeneratieve kenmerken in verschillende generaties van dezelfde familie. In sommige gevallen verdween het verschijnsel na een paar generaties, maar soms zette het zich volgens Vervaeck ook vast in het erfelijk materiaal. Om dit proces te verklaren, ging hij te rade bij August Forel, een Zwitsers psychiater en net als Vervaeck een vooraanstaand figuur uit de antialcoholbeweging. Forel observeerde een diepgaande verstoring van de reproductiecellen door alcoholgebruik, wat hij “blastophorie” noemde. Hij zag dit als het beginpunt in een degeneratief proces. Later werd het fenomeen door zijn landgenoot Paul-Louis Ladame omgedoopt tot “blastotoxie”⁶⁹. Net als Vervaeck was Forel geïntrigeerd door de denkbepelden van De Vries, wat hem ertoe bracht sommige zware celverstoringsen te interpreteren als mutaties. Aangezien die opgewekt werden door invloeden van het milieu, betekende dit een lamarckiaanse doorbreking van de Mendeliaanse erfelijkheidswetten⁷⁰. Naast alcoholgebruik signaleerde Vervaeck ook andere oorzaken van celverstoring. Ook drugs, professionele en medische intoxicatie, infectieziekten als tuberculose en syfilis, ondervoeding, de leeftijd en zelfs de intellectuele en emotionele toestand van de ouders bij de conceptie konden, aldus Vervaeck, aan de oorsprong liggen van blastotoxie⁷¹. Door bepaalde blastotoxies met mutaties te verbinden, had hij, helemaal in de lijn van Forel, een theoretisch zeer belangrijke schakel gecreëerd tussen degenererende factoren in het milieu enerzijds en erfelijkheid anderzijds. Op die manier kregen de traditionele concepten uit de criminele antropologie weer enige wetenschappelijke credibiliteit. De degeneratie had nu een aanvaardbare oorsprong. Enigszins triomfantelijk betitelde Vervaeck zijn eerste uitgebreide artikel over het onderwerp: “*Origine des dégénérescences. La Blastotoxie est le point de départ de l’Hérédité morbide*”.

67 De vroegste vermeldingen die ik terugvond, zijn te vinden in : L. VERVAECK, *Quelques aspects médicaux et psychologiques de la cocaïnomanie*, Brussel, 1923. Uittreksel uit *Le Scalpel*, 27-29.VII.1923; Id., *Quelques aspects de la propagande antialcoolique*, Brussel, 1923. Dit zijn niet toevallig twee artikelen die ingaan op de schadelijke gevolgen van het gebruik van toxische stoffen, in casu alcohol en cocaïne.

68 Respectievelijk : L. VERVAECK, “Origine des dégénérescences. La Blastotoxie est le point de départ de l’Hérédité morbide”, in *BSAB*, 1926 (XLIV), p. 107-124 en Id., “L’importance des blastotoxies en anthropologie criminelle”, in *BSAB*, 1928 (XLVI), p. 120-170.

69 Over Ladame zie : “Ladame, Paul-Louis”, in J. POSTEL & C. QUÉTEL (ed.), *Nouvelle histoire de la psychiatrie*, Toulouse, 1983, p. 661.

70 Forel was sinds 1879 professor psychiatrie te Zürich en directeur van de Bughölzli-instelling. Hij was vooral bekend omwille van zijn studies over hypnose, seksualiteit, alcoholisme en zijn sociobiologische vergelijkingen tussen de menselijke maatschappij en die van mieren. Omtrent de eeuwwisseling kwam hij wel eens in België. Zo was hij verscheidene malen te gast aan de *Université nouvelle* en sprak hij in 1902 in Brussel op een congres van de *Ligue patriotique contre l’alcoolisme* over alcoholische erfelijkheid. P. TORT, “Forel, Auguste Henri 1848-1931”, in *Dictionnaire du Darwinisme et de l’Evolution*, 1996 (II), p. 1.705-1.710.

71 L. VERVAECK, “L’importance des blastotoxies”, p. 127-168.

Dat Vervaeck zodanig bleef vasthouden aan het degeneratieconcept hoeft niet echt te verbazen. In de crimineel-antropologische literatuur circuleerden immers al verschillende decennia allerhande observaties die het fenomeen onomstotelijk schenen te bewijzen. Een duidelijk voorbeeld daarvan zijn de familiegeschiedenissen, die de evolutie van de accumulerende degeneratie moesten verduidelijken. Ook bij Vervaeck zijn ze terug te vinden. Eén van de meest uitgewerkte is ongetwijfeld het verhaal van de familie Zéro, dat Vervaeck ontleende aan de Franse criminoloog Laurent. De degeneratie van deze familie werd opgespoord tot in de vroege zeventiende eeuw. Toen leefde de familie in een geïsoleerde, homogene en harmonische vallei in de Zwitserse Alpen (*“parfaite unité de race, de famille et de religion”*). De degeneratie begon echter bij een boer (waarschijnlijk een drinker) die huwde met een vreemde vrouw, van onbekende afkomst. De zaak werd enkel verergerd door de zonen, eveneens alcoholici, die ook een voorkeur hadden voor vreemde vrouwen met zwerversinstincten en lichte zeden. Het geloof in intergenerationale accumulatie van anomalieën werd hier vlot met een prewetenschappelijke xenofobie gecombineerd ⁷².

Hoewel Vervaeck via het blastotoxiebegrip de levensduur van Morels degeneratietheorie een tijdlang kon verzekeren, boette zijn argumentatie toch aan kracht in gedurende het interbellum. Een toenemend aantal experimenten gaf hem immers ongelijk. Op een congres aan de Brusselse universiteit in 1934 zou Leone Lattes, hoogleraar aan de geneeskundefaculteit van Pavia, ingaan op de stand van zaken. Lattes, die de bloedgroeptypologie en de forensische toepassingen daarvan had ontwikkeld, sprak in Brussel als zwaargewicht uit de wetgeneeskunde. In zijn lezing ging hij expliciet in op de onhoudbaarheid van het traditionele degeneratiebegrip voor de criminele antropologie. Ondanks enkele lovende woorden voor *“l'illustre directeur du laboratoire d'anthropologie pénitentiaire”*, liet Lattes' lezing weinig over van Vervaecks interpretatie van de blastotoxie. Lattes moest nuchter vaststellen dat een mutatie onder invloed van het milieu zelden of nooit experimenteel was vastgesteld, ondanks verscheidene pogingen daartoe. Enkel de muterende gevolgen van X-stralen hadden in 1927 een bevestiging gekregen in de experimenten van Hermann Muller, maar die konden nooit als ondersteuning worden ingeroepen voor de ouderwetse degeneratietheorie. Dat pathologische afwijkingen bij het individu, veroorzaakt door invloeden uit het milieu, hun sporen in de erfelijkheid nalieten, was volgens Lattes in de toenmalige wetenschappelijke situatie onhoudbaar. Degeneratie kon in zijn ogen enkel nog gebruikt worden om te verwijzen naar individuele anomalieën, niet meer voor een intergeneratieel proces ⁷³. Vervaeck deed in de jaren dertig geen serieuze poging meer om een nieuwe wetenschappelijke grond te vinden

72 L. VERVAECK, “L'hérédité criminelle”, in *BSAB*, 1913 (XXXII), p. cdxii-cdxiv. Hij herhaalde het exemplarische voorbeeld in 1925 in zijn cursus criminele antropologie. L. VERVAECK, *Syllabus du cours d'anthropologie criminelle donné par le Dr. Vervaeck*, Merksplas, s.d., p. 22.

73 L. LATTES, “Dégénération, hérédité, atavisme”, in *RDP*, 1934 (XXIII), p. 633-650.

voor het traditionele degeneratiebegrip, wat echter niet betekende dat hij het concept liet vallen ⁷⁴.

IX. De arts als sluitstuk van het 'sociaal verweer'

Vervaecks theoretische concepten kunnen niet los worden gezien van een ideologisch geladen, praktijkgericht programma. Van in zijn eerste publicaties kwam Vervaeck immers los van de afstandelijke observatie van de neutrale wetenschapper. Hij integreerde zijn theorieën in een pleidooi waarin enerzijds een grondige penitentiaire hervorming, anderzijds een sociaal-hygiënische strijd tegen alle vormen van degeneratie werd vooropgesteld. Zijn 'wetenschap' was van in het begin tot op zekere hoogte 'politiek'.

De grondlijnen van het penitentiair hervormingsprogramma dat Vervaeck aanhing, waren in de late negentiende eeuw uitgezet door Enrico Ferri, jurist en zowat de trouwste leerling van Lombroso. Ferri was de eerste om een coherent strafrechtstelsel uit te denken dat niet draaide rond het concept verantwoordelijkheid. Door misdaad te interpreteren als een pathologisch verschijnsel en niet als een rationele overtreding van een rechtsregel kwam hij diametraal tegenover de klassieke rechtsleer te staan. Niet zoezeer de rechtvaardige bestraffing van het individu, maar wel het sociaal verweer van de gemeenschap tegen zieken/criminelen werd in de nieuwe denktrant belangrijk geacht. In België dacht Prins al van in de jaren 1880 in dezelfde richting. Hij zou Ferri wel van zijn scherpe (deterministische) kantjes ontdoen, door een relatieve verantwoordelijkheid te verdedigen, ondanks de erfelijkheid en het milieu ⁷⁵. Dit denkkader vormde een belangrijke inspiratiebron voor Vervaeck. Net als Prins stelde hij dat er geen scherpe lijn liep tussen verantwoordelijkheid en onverantwoordelijkheid. Vervaeck zag immers een belangrijke categorie van "demi-fous", die "semi-responsables" waren. De groep van echt 'normale' delinquenten beperkte hij op basis van zijn antropologische dossiers tot zo'n 22 à 30 procent van de gedetineerden (al naar gelang de tekst). Zijn conclusie was

74 Tot aan zijn pensioen in 1939 bleef hij vasthouden aan het traditionele degeneratieconcept, waarbij hij bleef verwijzen naar de blastotoxie, bijvoorbeeld in : L. VERVAECK, *L'importance des blastotoxies dans l'étiologie criminelle*, Città di Castello, 1933. Uittreksel uit *Giustizia penale*, 1933 (XXXIX). Na de Tweede Wereldoorlog en de dood van Vervaeck daalde de populariteit van blastotoxie als verklarende factor in de criminologie. Hier en daar dook het echter nog terloops op. Onder meer in : M. ALEXANDER, *Questions de pathologie criminelle*, Brussel, 1948, p. 65; P. VERVAECK, *Syllabus der lessen over Criminele anthropologie en psychiatrie, gedgeerd door den heer Dr. Paul Vervaeck*, Brussel, 1946, p. 6. Paul Vervaeck was de zoon van Louis. In de periode dat hij de aangehaalde cursus aan de School voor Criminologie en Criminalistiek te Brussel doceerde, was hij "inspecteur der Gestichten voor abnormale kinderen".

75 M.S. DUPONT-BOUCHAT, "Stratégies du maintien de l'ordre en Belgique et en France au XIXe siècle : la doctrine de la défense sociale", in E.V. HEYEN (ed.), *Historische Soziologie der Rechtswissenschaft*, Frankfurt am Main, 1986, p. 79-105; J. VERVAELE, *Rechtstaat en recht tot straffen*, Antwerpen/Arnhem, 1990, p. 284-317 en 367-388.

• De gevangenis van Vorst, Vervaecks thuishaven en het centrum van het 'antropologische' gedachtegoed.
(Foto uit *Notice sur la prison de Forest-Bruxelles*, Brussel, 1947, p. 7)

dat voor het overgrote deel van de gevangenisbevolking zich niet in de eerste plaats een straf, maar wel een behandeling opdrong ⁷⁶.

De medische interpretatie van criminaliteit en de daarmee gepaard gaande inperking van de persoonlijke verantwoordelijkheid van de crimineel zorgde hier en daar voor beroering. Substituut van de procureur des konings Raphaël Simons stelde in de jaren 1900 geregeld dat de moderne criminologen de misdadigers veeleer als slachtoffer dan als dader behandelden. Hij zou in de *Revue de Droit pénal et de Criminologie* Prins en zijn aanhangers dan ook verscheidene malen aanvallen op hun "sentimentalisme", pleiten voor een harde repressie en een onderdrukking eisen van om het even welke vorm van anarchie, "le tombeau de toutes les démocraties dans le passé"⁷⁷. Simons' kritiek had echter geen oog voor het dualisme van het sociale verweer-denken. Ondanks een

⁷⁶ Zie onder meer : L. VERVAECK, "La responsabilité atténuée des criminels", in *RDP*, 1920 (IX), p. 49-64 en 97-107; ID., *Les limites pathologiques du libre arbitre*, Leuven, 1924; ID., "L'état mental des criminels homicides, leur responsabilité", in *Saint Luc Médical*, 1933 (XI), p. 355-374.

⁷⁷ R. SIMONS, "Le crime et la défense sociale", in *RDP*, 1909 (II), p. 541-550, 658-671 en 721-737. Zie verder ook : S. VERSELE, "Le mouvement de Défense Sociale", in *Cinquante ans de droit pénal et de criminologie. Publication jubilaire (1907-1957)*. *Revue de Droit pénal et de Criminologie*, Brussel, 1957, p. 141.

zekere “humane” kant, die een mildere verzorging in de plaats van een wrede bestraffing wilde stellen, waren aanhangers van de sociaal verweer-theorie maar zelden gewonnen voor een lossere aanpak van criminaliteit. Vervaeck bleef repressie verdedigen als afschrikmiddel en was in die context voorstander van de doodstraf⁷⁸. Daarenboven pleitte hij al in zijn eerste publicaties – in de lijn van MacDonald – voor een toepassing van de “*sentence indéterminée*” voor recidivisten⁷⁹. Een dergelijke straf van onbepaalde duur moest de arts de mogelijkheid bieden de door de rechter uitgesproken straf te verlengen, indien de behandeling van de misdadiger nog geen vruchten had afgeworpen⁸⁰. De crimineel-antropologische wereld had zich voor de Eerste Wereldoorlog al unaniem achter een dergelijke straf geschaard⁸¹. In het interbellum bleef Vervaeck er een hardnekkig voorstander van; zo was hij één van de verdedigers van Ferri’s motie over de straf van onbepaalde duur op het internationale penitentiaire congres te Londen in 1925⁸². Zijn uiteindelijke streefdoel was een “*élimination sociale*” van criminelen wier pathologische toestand een maatschappelijk gevaar betekende⁸³.

De uitgebreide antropologische dossiers die Vervaeck aanlegde, krijgen maar hun echte betekenis binnen het sociaal verweer-denken. Een aangepaste straf of behandeling is binnen dat paradigma maar mogelijk na een uitgebreide diagnose. De criminelen moesten in Vervaecks conceptie ingedeeld worden in categorieën naargelang hun afwijkingen, en ondergebracht worden in speciaal daarvoor ingerichte instellingen. Naast gevangenis met ‘normale’ criminelen moesten er dus volgens Vervaeck gevangenis-sanatoria komen voor tuberculosepatiënten, penitentiaire hospitalen voor invaliden, grijsaards en sociaal gevaarlijke zieken, psychiatrische kolonies voor epileptici en hysterici, landbouwkolonies voor ‘mentale debielen’, penitentiaire kolonies voor drinkers en toxicomanen, instellingen voor psychiatrische criminelen en aparte secties voor morele krankzinnigen en seksuele maniakken⁸⁴. Deze ‘individualisering’ werd als een noodzakelijk luik van de sociaal verweer-doctrine gezien. Het feit dat de diagnose, in feite het antropologische dossier, opgesteld moest worden door een arts, zou uiteraard diens rol in penitentiaire aangelegenheden versterken.

De internering moest voor Vervaeck een behandeling of een reïntegratie van de delinquent bewerkstelligen. Hij benadrukte daarbij een goede medische en psychiatrische

78 L. VERVAECK, “Le professeur Lacassagne”, p. 313.

79 ID., “Rapport de M. Vervaeck sur l’organisation de laboratoires anthropologiques”, p. cxxvii.

80 ID., *Syllabus du cours d’anthropologie criminelle donné par le Dr. Vervaeck*, p. 93.

81 Op voorspraak van de graaf van Gleispach werd op het internationale criminologische congres van 1911 te Keulen, onder het goedkeurend oog van Ferri, de unanieme wens geuit om recidivisten gevangen te houden zolang ze een sociaal gevaar betekenden. L. VERVAECK, “Le congrès d’anthropologie criminelle de Cologne (9 au 13 octobre 1911)”, p. cccxiv.

82 E. FERRI, “Le congrès pénitentiaire international de Londres”, in *RDP*, 1925 (XIV), p. 1150.

83 L. VERVAECK, “Le professeur Lacassagne”, p. 313.

84 ID., *Syllabus du cours d’anthropologie criminelle donné par le Dr. Vervaeck*, p. 92.

behandeling, naast een doorgevoerde hygiëne en fysieke oefening. Het is echter opvallend dat hij ook een belangrijke rol zag weggelegd voor de moralisering van de delinquenten. Zijn globale medico-pedagogische aanpak richtte zich daarom ook op disciplineren, de ontwikkeling van het moreel aanvoelen en de beheersing van de instincten. Hoewel hij dergelijke “*rééducation*” belangrijker vond dan “*instruction*”, toonde hij zich verder een groot voorstander van de “*prison-école*” voor jonge delinquenten. Een bijkomend onderwijs kon de gevangenen immers in hun post-penitentiaire bestaan voor recidivisme behoeden. Om dezelfde redenen was Vervaeck voorstander van bijkomende beroepsopleiding in fabrieks- en landbouwkolonies. Vooral deze laatste genoten – omwille van de zuiverende rol van de plattelandsarbeid – zijn voorkeur. Om de reïntegratie in de maatschappij volledig te laten slagen, pleitte Vervaeck voor een post-penitentiair toezicht en hulp door patronages. Het belang van een vreedzaam milieu en sterke familiebanden – die ook tijdens het gevangenisverblijf moesten worden gestimuleerd – werd daarbij onderstreept. Vervaecks optimistisch geloof in een maakbare mens kon echter niet helemaal worden doorgetrokken. Voor zwaar gedegeneerden was in zijn ogen “genezing” onmogelijk en was levenslange internering de enige oplossing. Hij was echter van oordeel dat de hoop nooit volledig moest worden verloren en dat zijn geheel aan regeneratietechnieken toch op zijn minst een verbetering zou bewerkstelligen⁸⁵. De gehele aanpak van gedegeneerden die Vervaeck voorstond kreeg de naam ‘antropologisch’ te zijn. Samen met de wetsgeneesheer Ferdinand Héger-Gilbert en de psychiater Auguste Ley was Vervaeck de belangrijkste voorvechter van deze medische zienswijze.

X. ‘De antropologische boeman in zijn ivoren toren’

Vervaecks penitentiaire ideeën lokten evenwel verzet uit, en dit in de eerste plaats bij de directie en het personeel van de gevangenis. De tegenstand werd georchestreerd door Ernest Bertrand. Deze Leuvense gevangenisdirecteur had tijdens de Eerste Wereldoorlog een groot prestige verworven omwille van zijn compromisloze houding ten aanzien van de bezetter. Dit leverde hem onder meer een plaats op in de Hoge Raad der Gevangenis. Verder werd Bertrand voorzitter van de *Fédération des Fonctionnaires et Employés de Prisons* en hoofdredacteur van haar orgaan *L’Eclou*, beide opgericht in de context van de naoorlogse penitentiaire hervormingen. Hij gebruikte deze positie om een persoonlijke aanval te voeren tegen Vervaeck en diens antropologische concepten⁸⁶.

85 Zie onder meer : L. VERVAECK, “La conception anthropologique du traitement des condamnés. Les réformes du système pénitentiaire qu’elle entraîne”, in *BDP*, 1921 (X), p. 367-368; ID., *La défense sociale contre le péril toxique*, 1922, Brussel, p. 13-17. Uittreksel uit *BDP*, 1922 (XI); ID., “Les possibilités de traitement et de rééducation des anormaux à tendances antisociales”, in *BDP*, 1933 (XXII), p. 438-447; ID., “Existe-t-il un traitement du déséquilibre mental à réactions antisociales?”, in *BDP*, 1937 (XVI), p. 396-401.

86 A. NEYS & T. PETERS, “De geschiedenis van het gevangeniswezen”, in A. NEYS, T. PETERS, F. PIETERS & J. VANACKER (eds.), *Trailies in de weg : het Belgisch gevangeniswezen historiek, balans en perspectieven*, Leuven, 1994, p. 22-24; DEPREUW, “De ontwikkeling van de forensisch psychiatrische zorg in België”, p. 349-350.

Bertrand toonde zich in de eerste plaats gekant tegen de introductie van arbeidskolonies of gevangenis-scholen die onder leiding van de Penitentiair Antropologische Dienst zouden komen en het traditionele cellulaire systeem onderuit zouden halen. Verder leek een speciale behandeling van abnormalen hem onnodig en bovendien erg duur. Het grootste pijnpunt was echter dat “*le triumvirat anthropologique*” (Vervaeck, Ley en Héger-Gilbert) controle zou krijgen over de vorming van het personeel. De jonge criminele antropologie, die de eeuwenoude penitentiaire wetenschap (gebaseerd op recht en filosofie) wenste te vervangen, was voor Bertrand een ongenode gast, met utopische uitgangspunten. Vervaeck, de emanatie bij uitstek van de nieuwe wetenschap, werd dan ook afgedaan als een “antropologische boeman”, dromend “in zijn ivoren toren”⁸⁷. Verder diepte Bertrand ook het oude schrikbeeld van het lombrosianisme weer op en wees hij op de volledige fusie van de criminele antropologie met het socialistische programma⁸⁸. De socialisten hadden uiteraard hun band met het positieve wetenschappelijke denken zelf steeds benadrukt. Vandervelde, de patron van de BWP, had zich in de jaren 1880 en 1890 zelf aan de Brusselse universiteit in de natuurwetenschappen ondergedompeld en hij combineerde gemakkelijk darwinistische en sociale theoriën. De sociaal verweerde idee van zijn vriend Ferri vormde van bij de aanvang van zijn carrière een belangrijke theoretische fundering van Vanderveldes politiek⁸⁹. Ondanks Vervaecks vriendschappelijke contacten met Vandervelde, was van een fusie tussen socialisme en criminele antropologie echter geen sprake. De sociaal verweerde doctrine had van in de negentiende eeuw immers aanhangers bij de drie politieke partijen⁹⁰ en de pragmatische Vervaeck zou zich nooit in het openbaar aan één van hen binden. Het beeld van ‘de socialistische wetenschap’ was echter hardnekkig, wat Vervaeck er herhaaldelijk toe dwong te stellen

87 E. BERTRAND, “L’anthropologie pénitentiaire”, in *L’Ecrou*, 1922 (III), p. 174-188. DEPREEUW, *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid*, p. 506-510.

88 Lombroso zelf flirtte een tijd met de politieke linkerkant, maar zijn antirevolutionaire ideeën weerhielden diepgaande contacten. Ferri trad echter toe tot de socialistische partij van Italië en was stichter van het socialistische blad *Avanti*. In Vervaecks tijd betekende een samenwerking met de socialisten – in tegenstelling tot de jaren 1880 – geen duidelijke keuze meer voor de revolutie. In het kader van de Belgische *Union sacrée* hadden de socialisten zich in de naoorlogse periode immers aan de kant van de gevestigde macht geplaatst.

89 Over Vandervelde zie : J.L. POLASKY, *The democratic socialism of Emile Vandervelde : between reform and revolution*, Oxford, 1995. De persoonlijke en ideologische banden tussen Vandervelde en Ferri werden bijvoorbeeld sterk benadrukt bij het bezoek van de eerste aan het redactiecomité van de RDP in 1925. Ferri stelde daar expliciet : “*L’âme de Vandervelde est semblable à la mienne*”. G. GILLIARD, “M. Enrico Ferri à Bruxelles”, in *BDP*, 1925 (XIV), p. 945-953.

90 Dit blijkt uit een studie van Donald Weber. In hetzelfde werk wordt wel gesteld dat het verzet tegen de doctrine vooral in katholieke hoek te zoeken was. In de naoorlogse periode werd dit verzet in het parlement aangevoerd door Leuvense hoogleraar en volksvertegenwoordiger Josse-Emile Van Dievoet. NEYS & PETERS, “De geschiedenis van het gevangeniswezen”, p. 22; WEBER, *Homo Criminalis, Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht (1830-1940)*, p. 100-110, 148-150 en 170-172.

dat de criminele antropologie “ne s’identifie ni avec le concept lombrosien, ni avec le matérialisme, ni avec le socialisme”⁹¹.

Het verzet van Bertrand kon de realisatie van Vervaecks denkbeelden wel matigen, maar in geen geval tegenhouden. Doordat het aantal landlopers na 1918 zeer snel daalde, kwam er plaats vrij om binnen het bestaande gevangenisnetwerk aan Vervaecks diversificatie tegemoet te komen⁹². Het celregime bleef de regel, maar in de naoorlogse jaren zagen toch een landbouwkolonie, een industriële schoolgevangenis en een gevangenis-sanatorium het licht, alsook een aparte gevangenis voor ouderen en recidivisten⁹³. De opmars van de crimineel-antropologische denkwijze blijkt verder ook uit een toegenomen institutionalisering op onderwijskundig niveau. De cursus criminele antropologie, die Vervaeck in Vorst sinds 1907 aan magistraten en advocaten doceerde, werd in 1922 uitgebreid naar het gehele kaderpersoneel van de strafinstellingen⁹⁴. Daarnaast werd hij titularis van het vak ‘criminele antropologie’ in de in 1919 opgerichte *Ecole de Criminologie et de Police scientifique*, een staatsinstelling – gemodeleerd naar Italiaanse voorbeelden – die zich vooral op toegepaste criminologie voor politie en gerecht toespitste. De inrichting van een licentieprogramma criminologie aan de universiteiten van Leuven, Brussel en Gent, respectievelijk in 1929, 1936 en 1938, zorgde er tenslotte voor dat de criminele antropologie ook op universitair niveau werd gedoceerd⁹⁵.

Ook op wetgevend vlak tekende zich een duidelijke evolutie af. Vanaf 1923 werd er gewerkt aan een ‘wet op het sociaal verweer’. Na langdurige debatten en aanpassingen werd de wet – die in de gespecialiseerde pers expliciet door Vervaeck werd verdedigd⁹⁶ –

91 L. VERVAECK, *Syllabus du cours d’anthropologie criminelle donné par le Dr. Vervaeck*, p. 4. Eerder had Vervaeck (samen met Ley en Héger-Gilbert), in enkele brieven aan *L’Ecrou* al uitgebreid gereageerd op Bertrands beschuldigingen. “Questions professionnelles – L’anthropologie pénitentiaire”, in *L’Ecrou*, 1922 (III), p. 270-286.

92 De daling van het aantal landlopers wordt onder meer toegeschreven aan de restrictieve alcoholwetgeving tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. DE RUYVER, *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische Ministers van Justitie*, p. 86.

93 Het gemeenschapsregime werd in België pas na de Tweede Wereldoorlog uitgebouwd. DE RUYVER, *De strafrechtelijke politiek*, p. 86; NEYS & PETERS, “De geschiedenis van het gevangeniswezen”, p. 25.

94 Bertrand gaf ondertussen in Leuven zijn eigen ‘penitentiaire lessen’, waarvan de inhoud voornamelijk terugging op de internationale penitentiaire congressen. *Id.*, p. 24.

95 L. BORGERHOFF, “L’école de criminologie et de police scientifique”, in *BSAB*, 1921 (XXXIV), p. 13-19; J. GILLIARD, “L’Ecole des Sciences criminelles de l’Université de Louvain”, in *RDP*, 1930 (XIX), p. 149-160; “Ouverture de l’Ecole des Sciences criminologiques de l’Université de Bruxelles”, in *RDP*, 1936 (XXV), p. 1209-1219; J. CONSTANT, “L’enseignement de la criminologie en Belgique”, in *Cinquante ans de droit pénal et de criminologie. Publication jubilaire (1907-1957). Revue de Droit pénal et de Criminologie*, Brussel, 1957, p. 197-210.

96 We vermelden hier slechts de belangrijkste: L. VERVAECK, “Le traitement de tous les délinquants dans le cadre pénitentiaire”, in *RDP*, 1924 (XIII), p. 642-646 en 761-786; *Id.*, “Le project de loi de défense sociale”, in *RDP*, 1926 (XV), p. 989-1012. Ook na 1930 bleef hij de wet verdedigen, onder meer in: L. VERVAECK, “Deux années d’application de la loi de défense sociale à l’égard des anormaux et des récidivistes”, in *RDP*, 1933 (XXII), p. 229-258 en 345-360; *Id.*, “Le premier bilan quinquennal de la loi de défense sociale à l’égard des anormaux”, in *RDP*, 1936 (XXV), p. 633-648 en 801-817.

goedgekeurd in 1930. De wet incorporeerde de filosofie van de straf van onbepaalde duur. Recidivisten enerzijds en drie categorieën van abnormale criminelen anderzijds – “*déments*”, “*déséquilibrés*” en “*débiles*” – konden ‘ter beschikking van de regering’ worden gesteld in gespecialiseerde instellingen. Het beslissingsrecht over de eventuele vrijlating van een ‘abnormale delinquent’ lag bij een commissie – bestaande uit een magistraat, een advocaat en een arts. Dezelfde commissie was ook verantwoordelijk voor de toewijzing van de misdadiger aan een bepaalde instelling⁹⁷. Hoewel dit geen volledige overwinning betekende voor de crimineel-antropologische denkbeelden, was deze hervorming toch een belangrijke stap in die richting. Het hardnekkige verzet vanuit de penitentiaire sector was in de loop van de jaren twintig sterk afgenomen, wat een verdere verspreiding van de antropologische visie mogelijk maakte. Bertrand werd in 1929 – na een frontale aanval op zijn autoritaire bestuur binnen zijn eigen federatie – ontslagen als hoofdredacteur van *L’Erou* en niet veel later volgde zijn ontslag als voorzitter van de *Fédération des Fonctionnaires et Employés de Prisons*. Vervaecks doorgedreven aandacht voor abnormale delinquenten leidde er tegelijkertijd wel toe dat de gewone gevangenen aan de controle van de Penitentiair Antropologische Dienst begonnen te ontglippen⁹⁸.

XI. Tussen eugenetica en sociale hygiëne

Meer nog dan in repressie interesseerde Vervaeck zich in de preventie van misdaad, zowel door pedagogische moralisering, als door de bestrijding van de degeneratie via een verbeterde hygiëne en medisch ingrijpen. De broeihaard van criminaliteit ging Vervaeck zoeken in twee verschillende sociale milieus⁹⁹. Naast de arme arbeidersklasse werden ook mondaine kringen erg vatbaar geacht voor crimineel gedrag; de wereld van de luxe, het plezier en het sensualisme, met zijn cafés, wedrennen en dancings. De nieuwsgierigheid en modezucht van intellectuelen en artiesten dreef hen naar alcohol, drugs en tatoeages. Wat de cultuurpessimist Vervaeck het meest verontrustte was dat de mondaine mentaliteit een steeds groter publiek in zijn ban scheen te krijgen. De psychologische repercussies van de oorlog leidden volgens hem in het interbellum naar een toenemend egoïsme en de cultus van het plezier. Dit verklaarde ook meteen het afgenomen sociaal verantwoordelijkheidsgevoel en het vroegtijdige seksueel verkeer¹⁰⁰. In deze wereld van toenemende decadentie waren crimineel-antropologen als Vervaeck

97 Voor een gedetailleerd overzicht van de genese en de inhoud van de wet, zie : J. VAN PARYS & M. MAYNE, “La loi de défense sociale”, in S. SASSERATH (ed.), *Les nouvelles. Procédure pénale*, 1951 (III), Brussel, p. 299-407.

98 NEYS & PETERS, *De geschiedenis van het gevangeniswezen*, p. 25.

99 Ook bij andere Belgische auteurs als Prins of Boulenger merken we dezelfde ontduubeling. Zie : BOULENGER, “Influence du milieu sur l’homme et création du milieu par l’homme”, p. ccxlvii; A. PRINS, “Dégénérescence et criminalité”, in *RDP*, 1909 (II), p. 101.

100 L. VERVAECK, *Le tatouage en Belgique*, p. 27; ID., *La défense sociale contre le péril toxique*, p. 5; ID., *Syllabus du cours d’anthropologie*, p. 43-45; ID., “La stérilisation des anormaux et criminels dangereux”, in *BSAB*, 1926 (XLIV), p. 3-4.

extra wantrouwig ten aanzien van een derde groep van mensen : de rondtrekkende figuren, zoals de moeilijk lokaliseerbare vagebonden en circusbonden. Vervaecks assistent Galet zou in zijn onderzoek naar vrouwelijke criminaliteit, naast prostituees ook cabaretières, danseressen en acrobates als potentiële misdadigsters bestempelen. Bij die laatste vormde hun nomade-instinct, hun kracht en “*les tendances impulsives de leur sexe*” volgens Galet een wel zeer gevaarlijke combinatie. Ook buitenlandse vrouwen waren naar zijn mening oververtegenwoordigd in de misdaadstatistieken. Zo signaleerde hij onder meer spionage door rondreizende Duitse “coiffeuses”¹⁰¹.

Ondanks enige interesse voor het mondaine milieu ging in Vervaecks preventieve voorstellen het leeuwendeel van de aandacht naar de armere klassen. Daar zag hij enkel heil in een grootscheeps medico-pedagogisch offensief. Hij pleitte voor een verbod op wapenbezit en censuur van perverterende films, politieromans en “*littérature malsaine*”¹⁰². Verder was hij voorstander van een pedagogische heroriëntatie in het onderwijs van kennis naar karaktervorming en discipline. In het leger kon deze pedagogisering worden verdergezet. Vervaecks voorstellen hadden ook een duidelijke sociale component. De verbetering van de wonings- en voedingskwaliteit bij de lagere klassen en de introductie van werkloosheids- en ziekteverzekeringen moesten de sociale oorzaken van criminaliteit inperken. Tot slot wenste hij via allerhande sociaal-hygiënistische maatregelen de oorzaken van biologische degeneratie tegen te gaan. Ongezonde werksituaties moesten worden verholpen, infectieziekten bestreden en het drugs- en alcoholgebruik gestopt¹⁰³. Dat deze visie bij Vervaeck het niveau van de retoriek oversteeg, blijkt uit zijn engagement in allerhande sociaal-hygiënistische organisaties. Zo was hij onder meer stichter en tijdelijk voorzitter van de *Ligue belge d'Hygiène mentale*, lid van de algemene raad van de *Ligue patriotique contre l'Alcoolisme*, directeur van de *Ligue nationale belge contre la Tuberculose* en voorzitter van de *Commission de l'Etude de l'Alcoolisme*¹⁰⁴.

De regeneratie van het ras die Vervaeck bepleitte, was een bekommernis van de medische wereld die moeiteloos de overstap van de negentiende naar de twintigste eeuw had gemaakt. Onder de term “eugenetica” kreeg die bekommernis zelfs een nieuwe impuls. Een eigensoortige ondergangretoriek ondersteunde de aspiraties van de beweging, die zich richtte op de verheffing van “*nos vieilles sociétés épuisées, menacées à la fois par la dénatalité et par le flot croissant des dégénérescences*”¹⁰⁵. In België bleef de eugenetische

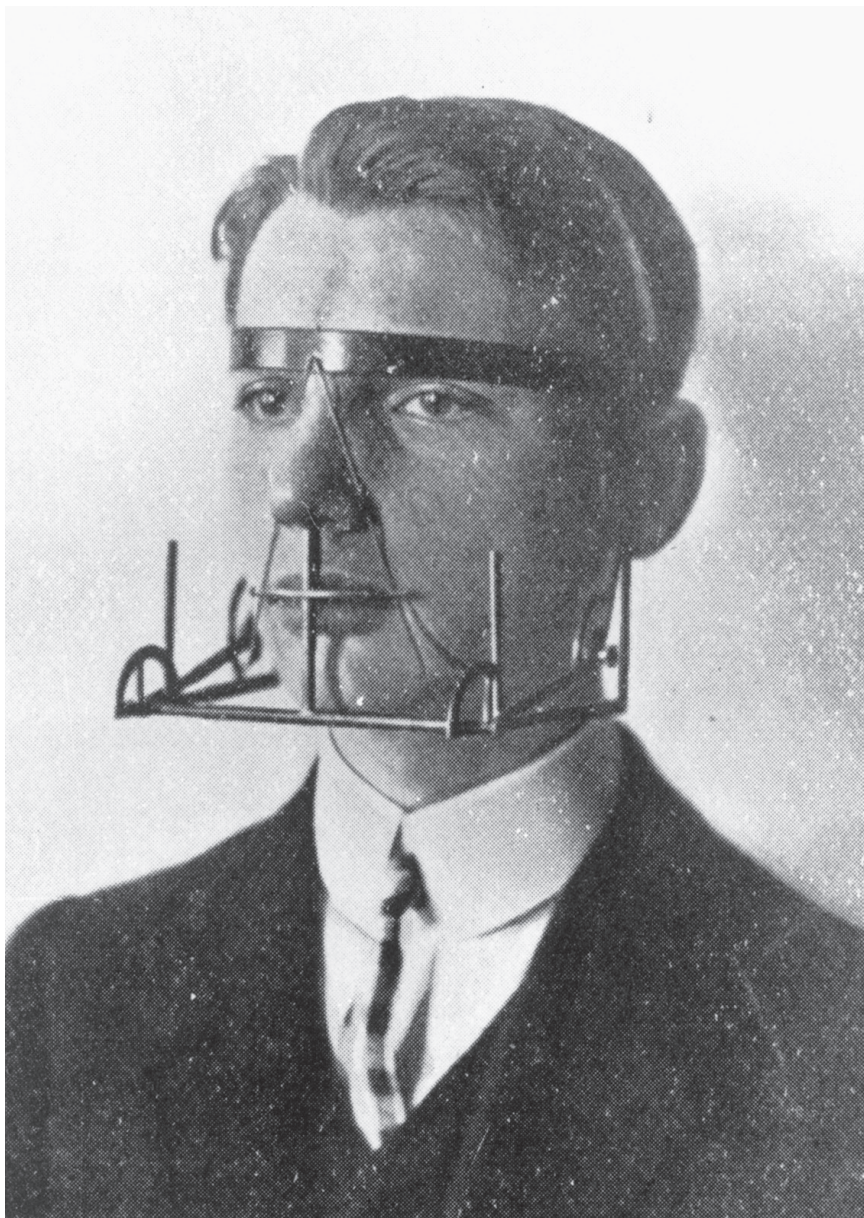
101 O. GALET, “Introduction à l'étude de la femme criminelle en Belgique”, in *RDP*, 1923 (XII), p. 117-126.

102 Het idee dat gewelddadige scènes in films of literatuur tot imitatiegedrag onder de lezers kon leiden was in de vroege twintigste eeuw wijdverspreid. Dit verklaart de uitgebreide interesse die er in een blad als *RDP* weggelegd was voor de perverterende rol van films, boeken en theater.

103 L. VERVAECK, *Syllabus du cours d'anthropologie*, p. 89-90; ID., “La stérilisation des anormaux et criminels dangereux”, p. 4-5; ID., *Le crime et la peine*, p. 14.

104 DEPREEUW, “Louis Vervaeck 1872-1943”, p. 152-154.

105 L. VERVAECK, *L'examen pré-nuptial doit-il être obligatoire ?*, Brussel, 1929, p. 33. Uittreksel uit *Revue belge*, 15.X.1929.

- Een apparaat ontworpen om de hoek van het kaakbeen te meten. In 1911 werd het door J. Groth in de *Société d'Anthropologie* voorgesteld. Vervaeck achtte het zeer bruikbaar in de criminele antropologie, maar vroeg zich bij de discussie in de *Société* wel af of men ermee ook zware afwijkingen kon meten. Gedurende zijn gehele leven bleef Vervaeck de antropometrie als een belangrijk onderdeel van de criminele antropologie beschouwen. (Foto uit J. Groth, "Pourrait-on constater et prévoir à l'aide de l'appareil à mensuration un développement anormal des maxillaires, des angles de la mâchoire inférieure et des condyles ?", in *BSAB*, Brussel, 1911, Pl.VIII).

beweging, die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog het licht zag, erg gematigd; ze sloot eigenlijk helemaal aan bij het sociaal-hygiënisme van de negentiende eeuw. Vervaeck, die in de jaren twintig enige tijd lid was van de *Société belge d'Eugénique*, was op dat vlak zeker geen uitzondering binnen de Belgische eugenetica¹⁰⁶. De veel radicalere maatregelen die onder dezelfde noemer in de Verenigde Staten, Duitsland en de Scandinavische landen werden genomen, dwongen hem echter tot een duidelijke standpuntbepaling.

In de loop van het interbellum werden in de Verenigde Staten, onder impuls van het nationale *Eugenic Record Office*, zo'n 36.000 mensen gesteriliseerd, waaronder – naast zwakzinnigen – ook criminelen. In Duitsland werd de eugenetica, die zo'n belangrijke rol speelde in de nazi-ideologie, onmiddellijk na de nationaal-socialistische machts-overname van 1933 in concrete wetgeving vertaald. De Duitse sterilisatiewetten openden de weg voor grootschalige sterilisatiecampagnes waarin onder meer zwakzinnigen, schizofrenen, alcoholisten, misdadigers en alleenstaande moeders werden gevisieerd. In totaal werden in nazi-Duitsland naar schatting 360.000 mensen gesteriliseerd¹⁰⁷. Om zich van dergelijke maatregelen te kunnen distantiëren, zocht Vervaeck zijn toevlucht tot het wel vaker gebruikte onderscheid tussen positieve en negatieve eugenetica. Onder de eerste verstond hij een brede waaier van sociaal-hygiënistische maatregelen, gaande van een verbeterde woonhygiëne over een verplicht voorhuwelijks onderzoek tot lichamelijke opvoeding op school¹⁰⁸. Castratie, sterilisatie of huwelijksverbod voor 'abnormalen' definieerde hij als negatieve eugenetica, net als om het even welk gebruik van anticonceptiemiddelen¹⁰⁹.

Ondanks Vervaecks overtuiging dat de staat de fysieke en mentale verbetering van het ras diende na te streven deed hij negatieve eugenetica af als "une barbarie païenne"¹¹⁰. Vervaeck bracht daarbij een echo van de bredere Belgische afkeer voor sterilisatie, waarvoor zelfs binnen de *Société belge d'Eugénique* amper voorstanders te vinden

106 Over de Belgische eugenetische beweging: W. DE RAES, "Eugenetika in de Belgische medische wereld tijdens het interbellum", in *BTNG*, 1989 (XX), p. 399-464; J.-F. CROMBOIS, "De eugenetica in België vóór 1914. Het Instituut de sociologie Solvay (1902-1914)", in M. BEYEN & G. VANPAEMEL (ed.), *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven/Amersfoort, 1998, p. 31-41.

107 D. KEVLES, *In the name of eugenetics. Genetics and the uses of human heredity*, Middlesex, 1986, p. 96-116; P. WEINDLING, *Health, race and german politics between national unification and nazism, 1870-1945*, Cambridge, 1989, p. 533-534.

108 Het debat over het voorhuwelijks onderzoek – waarvan Vervaeck een hardnekkige verdediger was – wordt behandeld in P. VAN PRAAG, *Het bevolkingsvraagstuk in België. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1900-1977)*, Kapellen, 1979, p. 46-48.

109 L. VERVAECK, "L'eugénique moderne. Son but, ses bases scientifiques, ses méthodes, ses applications", in *Bulletin de la Société Albert-le Grand*, 1935 (I), p. 55-60.

110 Id., *L'examen pré-nuptial doit-il être obligatoire?*, p. 11.

waren ¹¹¹. In de meeste katholieke landen (het fascistische Italië inclusief ¹¹²) was de steun voor negatieve eugenetica overigens erg beperkt. Vervaeck geloofde daarenboven niet in de efficiëntie ervan. Negatieve eugenetische ingrepen zetten naar zijn mening geen zoden aan de dijk zolang de maatschappelijke oorzaken van degeneratie niet werden bestreden. Net als vele andere wetenschappers met een lamarckiaanse achtergrond verwachtte Vervaeck – en de Belgische eugenetische beweging met hem – alle heil van de positieve eugenetica ¹¹³. Hij spande zich daarbij ten eerste in om ook katholieke kringen van het belang ervan te overtuigen. Dit blijkt onder meer uit zijn publicaties in het *Bulletin de la Société Albert-le-Grand*, het tijdschrift van de *Groupement belge des Intellectuels catholiques*. Hij zou er zijn sociaal-hygiënistisch programma zelfs verdedigen als een christelijke plicht: “*Le monde de demain appartiendra aux hommes de corps sain et de moralité élevée. L’eugénique positive et la lutte sociale contre les causes de la dégénérescence peuvent nous les assurer. C’est un des devoirs du chrétien moderne d’en répandre les enseignements et d’en poursuivre la réalisation*” ¹¹⁴.

Dat het lamarckisme – dat slechts uitzonderlijk met negatieve eugenetica werd gecombineerd – een raciale vooringenomenheid niet uitsloot, heeft de historicus Peter J. Bowler reeds aangewezen ¹¹⁵. De meeste lamarckisten gingen immers niet zo ver de modificerende rol van het milieu ook op de rassenrelaties toe te passen. Het ‘ras’ werd door hen meestal strikt hereditaristisch opgevat. Ook een gematigd en tolerant figuur als Vervaeck ontsnapte niet aan bepaalde raciale vooroordelen. Hij geloofde in een hiërarchie van de rassen naar intellectueel vermogen (met bovenaan de Europeanen en onderaan de Australiërs) en zag rasvermenging als een bron van degeneratie ¹¹⁶. Verder meende hij dat degeneratieve kenmerken van ‘inferieure rassen’ minder geprononceerd waren omwille van hun achterstand in de evolutie. Degeneratie was immers een neveneffect van de vooruitgang. Bij joden signaleerde Vervaeck minder criminaliteit dan gemiddeld,

111 De enige uit de Belgische eugenetische beweging, die zich voor sterilisatie zou uitlaten was de vroegere studiegenoot van Vervaeck, Auguste Ley. DE RAES, “Eugenetika in de Belgische medische wereld”, p. 450-451.

112 M.S. QUINE, *Population politics in Twentieth Century Europe*, Londen, 1996, p. 27.

113 Vervaecks ideeën over eugenetica waren amper aan verandering onderhevig. Zijn standpunten uit de vroege jaren twintig bleven gehandhaafd tot in de late jaren dertig. Zie bijvoorbeeld: L. VERVAECK, “La stérilisation des anormaux”, in *RDP*, 1921 (X), p. 886-888; ID., “Faut-il renoncer à la protection des déchets sociaux?”, in *RDP*, 1938 (XXVIII), p. 649-650. Over de verhouding tussen het lamarckisme en de eugenetica zie: W. SCHNEIDER, “Toward the improvement of the human race: the history of eugenics in France”, in *Journal of Modern History*, 1982 (LIV), p. 268-291; BOWLER, *The mendelian revolution*, p. 154-168.

114 VERVAECK, “L’eugénique moderne”, p. 60. Vervaeck ging hiermee wel regelrecht in tegen Pius IX, die in het begin van de jaren dertig zowel positieve als negatieve eugenetica herhaaldelijk veroordeelde. SCHNEIDER, “Toward the improvement of the human race”, p. 286-287.

115 BOWLER, *The mendelian revolution*, p. 159.

116 Het eerste ontleende hij aan Arthur MacDonald, het tweede aan de Franse fysioloog (en nobelprijswinnaar) Charles Richet. L. VERVAECK, “La stérilisation des anormaux et criminels dangereux”, p. 6; ID., “Le poids du cerveau et l’intelligence de l’homme, par Arthur MacDonald”, in *RDP*, 1928 (XVII), p. 395-397.

maar meer als het om specifieke vormen als fraude en heling ging¹¹⁷. Tot slot viel hij in de verhitte sfeer van de onmiddellijke naoorlog Houzé bij toen die de Duitsers in de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* afschilderde als een inferieur ras¹¹⁸. Op basis van een aantal metingen wees Vervaeck op een abnormaal groot aantal morfologische afwijkingen bij Duitse gedetineerden¹¹⁹.

XII. De vaderlandsliefde van de anti-alcoholbeweging

De strijd tegen de degeneratie zoals die in de sociaal-hygiënistische organisaties werd gevoerd, vond plaats in een patriottisch kader. Het duidelijkst is dit waarschijnlijk voor de alcoholbestrijding. Naast de rechtstreeks zichtbare consequenties van het alcoholprobleem, benadrukte de medische wereld al sinds de late negentiende eeuw de grote rol die het alcoholisme onrechtstreeks speelde in de algehele degeneratie van het land. Dit maakte van de strijd tegen alcohol een absolute noodzaak voor het behoud van de natie; een idee dat benadrukt werd door organisaties als de *Ligue patriotique contre l'Alcoolisme* (opgericht in 1884) en het Nationaal Anti-alcoholisch Comité (opgericht in 1912)¹²⁰. Ook de criminele antropologie leverde haar bijdrage. Vervaeck wees, bogend op allerhande statistieken, op de directe rol van dronkenschap in criminaliteit, maar ook op haar indirecte invloed door de blastotoxische gevolgen van alcoholisme¹²¹. Alcohol speelde een belangrijke rol in zowat alles wat misging in de Belgische samenleving: “*L'alcool continue à peupler nos hôpitaux, nos instituts d'enfants anormaux et nos asiles, nos dépôts de mendicité et nos prisons*”¹²². Intussen werd druk becijferd hoezeer de alcoholplaaq op de schatkist woog¹²³.

De openingszitting van Vervaecks *Ligue d'Hygiène mentale belge* in december 1922 vormt een goede illustratie van de sfeer waarbinnen de sociaal-hygiënisten tewerk gingen. Het

117 L. VERVAECK, *Syllabus du cours d'anthropologie*, p. 34-35. De associatie van joden – die geacht werden bankiers, valsmunters en smokkelaars te zijn – met 'bedrog' is zo oud als de criminele antropologie zelf. Bij Lombroso, zelf van joodse afkomst, treft men hetzelfde stereotiepe beeld aan. JONES, *History of criminology*, p. 92.

118 Voor Houzé was dit anti-Germanisme allerm minst nieuw; zo zou hij in de negentiende eeuw al de 'Germaanse raskenmerken' van de Vlamingen aanhalen als een teken van hun inferioriteit. BEYERS, "Rasdenken tussen geneeskunde en natuurwetenschap", p. 491-492.

119 Het beeld dat Vervaeck van 'de Duitsers' ophing, doet sterk aan dat van een Neanderthaler denken. Hij sprak onder meer over hun massieve gezicht, hun zware kaaksbeenderen en hun aan elkaar gegroeide wenkbrauwen. E. HOUZÉ, "L'Allemand à travers les âges. Partie anthropologique", in *BSAB*, 1919 (XXXII), p. 20-47; "Discussion", in *BSAB*, 1919 (XXXII), p. 47-49.

120 P. SCHOLLIERS, "Een vijand dien men kennen moet. Jenever in België in de 19de en vroege 20e eeuw", in E. VANSCHOONENBERGHE e.a. (ed.), *Jenever in de Lage Landen*, Brugge, 1996, p. 144-145.

121 Onder meer : L. VERVAECK, *Cours d'anthropologie criminelle*, Brussel, 1939, p. 62-66.

122 L. VERVAECK, "Existe-il un péril toxique en Belgique ?", in *RDP*, 1926 (XV), p. 316.

123 In 1923 berekende Dr. Boulenger bijvoorbeeld dat de alcoholwet van 1918 de Belgische staat al 5 miljoen had opgebracht aan besparingen op de verzorging van gedegenereerden. L. VERVAECK, *L'examen pré-nuptial doit-il être obligatoire ?*, p. 14.

prestigieuze Paleis der Academiën was, volgens de toenmalige berichtgeving, tot in de bovenste galerijen gevuld met magistraten, geleerden, officieren, artsen en hooggeplaatsten allerhande ¹²⁴. Koning Albert en kardinaal Mercier waren aanwezig en enkele kopstukken van de drie nationale partijen. Vervaeck zette in zijn openingstoespraak de doelstellingen van de Ligue uiteen : “*Répandre dans la masse les notions de nature à assurer la prophylaxie de toutes les affections pouvant être une cause de dégénérescence ou d’abaissement du niveau mental*”. Dat deze strijd de belangstelling van de koning wegdroeg, was een algemeen bekend gegeven, aldus Vervaeck. In de verschillende politieke toespoken die volgden, werd de aandacht vooral toegespitst op het alcoholprobleem. De katholiek Henri Carton de Wiart benadrukte het partijoverstijgende belang van de bestrijding van het alcoholisme, net als “*la protection de l’enfance, la lutte contre l’obscénité [et] le jeu*”. “*Le salut public*” was de norm. Vandervelde, de vader van de restrictieve alcoholwet van 1919 ¹²⁵, hanteerde hetzelfde discours. Het bracht hem zelfs tot een vergelijking tussen de recentelijk verdreven Duitsers en de alcoholproblematiek : “*Nous avons fait l’union de tous les Belges contre l’ennemi extérieur. Nous sommes unis pour défendre notre pays contre un ennemi intérieur, plus insidieux mais non moins redoutable*”. In een vooroorlogse context gebruikte Vandervelde een enigszins andere metaforiek; toen werd de externe vijand nog met de ‘kapitalist’ gelijkgesteld ¹²⁶. In het kader van de *Union sacrée* die de Grote Oorlog teweeg had gebracht, paste hij zijn beeldspraak enigszins aan. Dat de oorlog de Belgen ook in hun sociaal-hygiënistische taak dichter bij elkaar had gebracht, was één van de conclusies van de liberaal Paul-Émile Janson. Het gemeenschapsdenken dat hier uitgerekend door een liberaal als Janson werd vooropgesteld, was tekenend voor het hele discours van het sociaal-hygiënisme : “*Il faut que tout citoyen [...] sache comprendre que son intérêt particulier s’efface devant l’intérêt collectif supérieur*”. De bijeenkomst werd afgesloten met uitroepen als “*Vive le Roi !*” ¹²⁷. Het was maar binnen dezelfde retoriek van algemeen belang dat Vervaecks criminele antropologie kon functioneren.

XIII. De maatschappelijke omkadering van de empirie

In 1938 werd te Rome het eerste Internationaal Criminologisch Congres georganiseerd, dat als een voortzetting van de vooroorlogse crimineel-antropologische congressen gold. De vragen die er centraal stonden, waren nog in belangrijke mate dezelfde als die

124 Aldus Albert Van De Kerckhove in de inleiding van : L. VERVAECK, *Quelques aspects de la propagande antialcoolique*, p. 6-7.

125 B. DE RUYVER, “De Alcoholwet Vandervelde in historisch en ideologisch perspectief”, in *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1982 (XVII), p. 342-369.

126 H. VANDERVELDE, *De werkliedenpartij en de alcohol*, Gent, 1898, p. 5. Aangehaald in : B. DE RUYVER, *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische Ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeylen en A. Vranckx*, p. 100.

127 “Assemblée organisée le 17 décembre 1922, par la Ligue d’hygiène mentale belge”, in *RDP*, 1923 (XII), p. 68-72.

van het congres van 1885. De grote stapels antropologische dossiers leken niet tot de beloofde eensgezinde antwoorden te hebben geleid. Opnieuw werd er voor bijkomend onderzoek gepleit¹²⁸. Een doorzichtige natuurwetenschap die accumuleerbare kennis voortbracht, leek bijna even ver weg als vijfenzeventig jaar tevoren. Dat bepaalde crimineel-antropologen – als Vervaeck – bleven vasthouden aan een degeneratieconcept dat in natuurwetenschappelijke kringen sinds 1915 steeds meer in discrediet was geraakt, woog daarbij ook op de toekomst van de criminele antropologie. Niettemin was Vervaecks wetenschap in België in het interbellum ten zeerste *au sérieux* genomen. Er was een omvangrijke Penitentiair Antropologische Dienst gecreëerd op maat van de criminele antropologie en Vervaeck zelf kreeg de rol van expert toegemeten in diverse kwesties als sociaal-hygiënistische vraagstukken en gevangenhervorming.

Vervaeck stelde het graag voor alsof zijn beschouwingen het logische eindpunt waren van zijn empirisch onderzoek op gedetineerden. Hij ging er dan ook prat op dat de criminele antropologie de “wetenschappelijke onderbouw” leverde voor een energieke politiek van sociaal verweer en preventie van degeneratie. Het ‘ontdekken’ van abnormaliteit bij delinquenten leidde volgens hem logischerwijs naar de sociaal-verweerdocrine. Een feitelijke ‘constatering’ van degeneratie bij gevangenen verbond criminaliteit met andere (degeneratieve) maatschappelijke problemen, wat maakte dat misdadbestrijding in een ruim maatschappelijk kader moest worden gevoerd. Zo werd criminele antropologie met sociaal-hygiënisme verbonden¹²⁹. Eigenlijk staan Vervaecks standpunten in belangrijke mate los van zijn wetenschappelijk werk. Meer zelfs : ze gingen er grotendeels aan vooraf. Alvorens Vervaeck zijn grootschalige studie begon, kondigde hij al aan dat crimineel-antropologisch onderzoek de noodzaak van verschillende maatschappelijke hervormingen zou aantonen¹³⁰. Wanneer Vandervelde na de Eerste Wereldoorlog de uitbouw van een netwerk van laboratoria mogelijk maakte, wist hij dus al in grote lijnen wat hij van deze instellingen te verwachten had. De theorieën en praktische stellingnames van Vervaecks criminele antropologie creëerden niet echt een nieuwe maatschappelijke invalshoek. Ze zorgden er wel voor dat bestaande ideeën van wetenschappelijke legitimiteit werden voorzien.

128 Omwille van de toenemende internationale spanningen in Europa werd het Congres vooral bijgewoond door afgevaardigden van het fascistische Italië en Duitsland (waaronder de NSDAP-staatssecretaris van het ministerie van justitie Roland Freisler). Aangezien de jurist Simon Sasserath niet aanwezig kon zijn, was Vervaeck de enige die België ‘officieel’ vertegenwoordigde. Hij zette op het congres het Belgische penitentiair systeem uiteen en wees op het belang van de heraanpassing van delinquenten voor het vrije leven, naast een energieke bescherming van de maatschappij. Na de oorlog werd vijfjaarlijks een nieuw congres georganiseerd. L. VERVAECK, “Le premier Congrès international de Criminologie, Rome (3-8 novembre 1938)”, in *RDP*, 1938 (XXVII), p. 1108-1116

129 L. VERVAECK, “La conception anthropologique du traitement des condamnés. Les réformes du système pénitentiaire qu’elle entraîne”, in *RDP*, 1921 (X), p. 369.

130 Id., “Sur l’organisation de laboratoires anthropologiques”, p. cxxix.

De invloed die Vervaeck in het interbellum verwierf lijkt meer op de ideologische onderbouw dan op de wetenschappelijke kracht van de criminele antropologie terug te gaan. Zijn voorstellen inzake de bestrijding van misdaad en maatschappelijke degeneratie kaderden in een brede mentaliteitswijziging waarin het individu steeds meer plaats moest maken voor de gemeenschap. Deze wijziging werd onder meer duidelijk in de juridische wereld. Waar het klassieke recht het onafhankelijk denkend individu als basis voor het rechtssysteem zag, stelde het sociaal-verweerdenken van in de late negentiende eeuw de veiligheid van de gemeenschap voorop¹³¹. In de gezondheidszorg gebeurde hetzelfde. Sociaal-hygiënisten uit de late negentiende eeuw en zeker eugenetici uit de eeuw daarna hadden de gezondheid van de gemeenschap op het oog, maar waren vaak minder bezorgd om de enkeling¹³². Ook in de politieke retoriek maakte het individu steeds meer plaats voor 'het volk als geheel'. Het hoogtepunt van deze politieke evolutie werd tijdens het interbellum bereikt, zowel in autoritaire als democratische regimes¹³³. Vervaecks opstelling moet dan ook gekaderd worden in de context van dit 'gemeenschapsdenken', dat in de medische wereld, maar ook in juridische en politieke kringen steeds meer aanhang verkreeg. De 'verzoenende' strategie van de arts Vervaeck maakte hem daarenboven in brede kring een aanvaardbaar figuur.

Aan het einde van Vervaecks carrière waren de hoogdagen van de criminele antropologie zoals hij die had gekend voorbij¹³⁴. Na de Tweede Wereldoorlog verdween zowel de antropometrie als de degeneratietheorie vrij snel uit de studies van de geneesheren van de penitentiare laboratoria. De Leuvense Etienne De Greeff, die in 1953 aan het hoofd kwam de Penitentiair Antropologische Dienst, was meer in de individuele psychologie van de crimineel dan in metingen geïnteresseerd¹³⁵. In 1938 geloofde Vervaeck echter nog volledig in de levenskansen van de criminele antropologie zoals hij die had bedreven. Met grote tevredenheid kwam hij dan ook van het Internationaal Criminologisch Congres terug. Als besluit van zijn verslag schreef hij : "*Ce fut une brillante manifestation du*

131 Zie : VERVAELE, *Rechtsstaat en recht tot straffen*, p. 87-399.

132 De eugenetische beweging plaatste de rechten van het individu in de schaduw van zijn verantwoordelijkheden ten aanzien van "de familie, de maatschappij en het ras". DE RAES, 'Eugenetika', p. 423.

133 Zie onder meer : M. REYNEBEAU, "Mensen zonder eigenschappen", in *De jaren '30 in België. De massa in verleiding*, Brussel, 1994, p. 13-73.

134 Dit betekent echter niet dat ze volledig van de kaart verdween. In 1973 verscheen in de Franse reeks *Que sais-je ?* nog een overzicht van de 'hedendaagse' inzichten in de criminele antropologie, waarbij Vervaeck op verschillende punten nog als autoriteit werd aangehaald. P. GRAPIN, *L'anthropologie criminelle*, Parijs, 1973.

135 De Greeff volgde Marcel Alexander op als hoofd van de dienst. Deze laatste, een leerling van Vervaeck, lijkt voornamelijk een overgangsfiguur geweest te zijn, die sterk in de lijn bleef van zijn leermeester. M. ALEXANDER, "L'anthropologie criminelle", in *Cinquante ans de droit pénal et de criminologie. Publication jubilaire (1907-1957). Revue de Droit pénal et de Criminologie*, Brussel, 1957, p. 173-182; E. DE GREEFF, "L'examen médico-psychologique et social du délinquant", in *Idem*, p. 183-195; J. PINATEL, *Etienne De Greeff (1898-1961)*, Parijs, 1967; W. DEPREEUW, "Heeft dit verleden nog toekomst ? Beschouwingen over de ontwikkeling van de Penitentiair Anthropologische Dienst", in *Panopticon : tijdschrift voor strafrecht, criminologie en forensischwetzijnswerk*, 1991 (XI), p. 106-107.

*renouveau en anthropologie criminelle. Et au sortir de cette assemblée enthousiaste, notre pensée se porte irrésistiblement vers le psychiatre de Turin qui créa la science de l'homme criminel et le premier attira l'attention, il y a quelque 75 ans, sur les complexes et redoutables problèmes de sa personnalité biologique et sociale”*¹³⁶.

* RAF DE BONT (°1977) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven, waar hij momenteel werkt aan een FWO-project over de invloed van het degeneratieconcept op wetenschap en cultuur in België (1850-1950). In het najaar van 2001 verschijnt van hem de biografie “Van literaire avant-garde tot ‘raswetenschap’. Gustaaf Schamelhout (1869-1944)”.

136 L. VERVAECK, “Le premier Congrès international de Criminologie”, p. 1108-1116.